

مرۆقی چاخنی بهسته لک

دوکتور جهمال رهشید نهحمه د

کوليجی ئاداب / زانکوی بهغدا

یشهکی

جیولسوجی یا نهشر و پۆلۆژی تهواوی بۆ کراییت، بهلام ئەم جوژه باسانه ههردهم و به تێپه ربوونی رۆژگارو به پنی ئەو لی کۆلینهوه ههमे جوړانهی نوێ دهوله مهندتر و پتهوتر دهییت و سال به سال ههلس و کهوتی میژووی رووتتر دهییتهوه و له بواری زانست دا جیی خوی دهگریتهوه.

مه بهستی سه رهکی ئەم باسه روون کردنهوهی ژیا نی سهرتایی مرۆقه له کوردستان دا، بهلام به بی دابهش کردنیکی زۆر، خوینهری بهریز ههست بهوه دهکات، که سهرتای لی کۆلینهوه که باسینکی گشتی چاخنی بهسته لک له جیهان دا دهکات، پاشان ژیا نی سهرتایی له ولاتی کوردهواری دا شی دهکاتهوه. به ئاواتم ئەم باسه هاویهشی روون کردنهوهی لایهکی ئەو ژیا نه کۆنه بکات و له ئەنجامه کانی سوود وهربگیریت.

یه کیک لهو گیر و گرفتانهی میژووی کولتوری مرۆقی کۆن گشتی و میژووی کولتوری کۆنی ولاتی کوردهواری به تیمتی، کهمی لی کۆلینهوهی لهسهر کراوه. ئەمه وه نهییت هوی کهم تهرخه می هاو نیشتمانانی ئەو ولاتانه و کهم ژماره می میژوونوسانی بییت، به لکو بابته که یه کسه ر ییومندی به چند زانستیکی تری یاریده دهری گرنگه ههیه یه کو نهشر و پۆلۆژی او جیولوجیا و نه رکیولوجیا و مورفولوجیا (علم التشریح) . . . هتد، وه به بی ئەنجامی لی کۆلینهوهی ئەو بوارانه ناتوانریت بیروباوه رینکی زانستانهی تهواو دهربارهی میژووی سهردهمه سهرتایی یه کانی ولاتیکی وه یا دهربارهی مرۆقی چهرخی کۆن و پله کانی کولتوری ئەو مرۆقه بکریت به سنوور.

ئه مرۆ به پنی (منطق) ده توانریت تیوری یه کی میژووی بکریت به پالپشت، که له سهر ته نهها بناغه یینکی نه رکیولسوجی دامه زراییت به بی ئەوهی لی کۆلینهوه یینکی

ژیانی سهره‌تایی سهرزه‌مین

به گشتی میژووی ژیان له‌سهر رووی زمین دا به چند مه‌لونیك سال دا تی‌په‌ریوه، به‌لام ژیانی مروّف به تایه‌تی تنها به‌شیکي دواینی کورتی ئەم ماوه دریزه‌ی مه‌لونه‌ها سالی ژیانی سهر رووی زه‌مینی گرتوتوه، ئەو به‌شەش ده‌که‌وتنه چاخى سى‌په‌م و چواره‌می ته‌مەنى زه‌مین که به لاتینی ترنسیر (Tertiary) و کواتیریز (Quaternary) پی‌ده‌گوترین. له‌لای پسرپرانى جیولوجیا چاخى چواره‌م دابه‌ش کراوته‌وه دوو به‌ش:

۱ - چهرخی پلايستوسین Pleistocene، که پتر له نیو مه‌لونین سال ده‌وامی کردوه و چوار ماوه‌ی به‌سته‌له‌کی لی‌رووی داوه‌و له‌م باسه‌دا لیان ده‌کوئینه‌وه، ئەو ده‌ستگردانه‌و پاشماوانه‌ی مروّفی ئەم چهرخه‌ بوونه‌ته به‌لگه‌یینک، که بزائرنیت مروّف له‌م جوړه‌ مهرجه‌ی سروشت ژیانیکى سهره‌تایی هه‌بووه‌و په‌یوه‌ندی فسیولوجی ئەم مروّفه‌ له‌گه‌ل مروّفی نوئی‌دا په‌کیکه‌ له‌و گیروگرفتانه‌ی زانست و که ئەمه‌یان مه‌به‌ستی باسه‌که‌مان نی‌یه.

۲ - هه‌روه‌ها چهرخی چواره‌م ئەو پله‌یه‌یه، که دوایین گه‌رمایی پاش ماوه‌ی چواره‌می چاخى به‌سته‌له‌ک په‌یدا‌بووه‌و مروّفی نوئی‌و هوشیار له‌و سهرده‌مه‌دا ژیاوه‌و به‌ هولوسین Holocene نی‌وداره. به‌پیی ئەو پاشماوانه‌ی مروّف، که ده‌گه‌رینه‌وه چهرخی به‌ردینی کۆن و له‌لایه‌ن شوینه‌وار ناسانه‌وه به‌ چهرخی (پالیولیت) ناسراوه، سهرده‌مه‌کانیان له‌گه‌ل چهرخی پلايستوسین دا په‌ک ده‌گرنه‌وه. واده‌رکه‌وتوه چاخى پلايستوسین، که نوترین به‌شی میژووی زه‌وی‌یه، چاخى گۆرینی به‌تیژی ناووه‌وا بووه‌و، له‌ نیوه‌ی باکوری خپکه‌ی (گۆی) زه‌وی پله‌ی گه‌رمایی به‌لای که‌مه‌وه چوار جار هاتوته‌ خواره‌وه، وشکه‌ سهرماییک له‌و ناوچانه‌وه به‌ره‌و باشوور هاتوه‌و زه‌وی تووشی به‌سته‌له‌ک بووه‌و له‌ ناو‌وپادا، به‌پیی لی‌کوئینه‌وه‌ی جیولوجی ده‌رکه‌وتوه، سى‌ سهرده‌می گه‌رمایی ئەم چوار جار به‌سته‌له‌که‌ی جیاکردوتوه، که‌چی له‌ ئەم‌ریکا به‌لگه‌ی چواره‌م سهرده‌می گه‌رمایی دۆزراوه‌ته‌وه.

به‌لای هه‌ندی که‌سه‌وه، ئەم وشکه‌ سهرمایه‌ نه‌گه‌یشتوته

خوارووی که‌رتە‌ی ئاسیاو ئافریقا، به‌لام له‌و کاته‌دا، که چاخى به‌سته‌له‌ک هه‌موو سهرووی ئاسیاو گشت ناو‌وپاوه‌ ئەم‌ریکای باکوری گرتیوه، له‌م ناوچانه‌ی خواروودا سهرده‌می بارانیکى توندوتیژ بووه. ^(۱) ئەو پیشنیارانە‌ی پروفیسور زیونر ^(۲) کردبووی، ده‌باره‌ی دابه‌ش کردنی چاخى به‌سته‌له‌ک به‌ چوار پله‌وه به‌م جوړه‌ی خواره‌وه، له‌لایه‌ن هه‌ندی میژوونووسانه‌وه ^(۳) به‌ سهرچاوه‌ییکی باوه‌پیی‌کراو دانراوه:

- پله‌ی به‌سته‌له‌کی یه‌که‌م، نزیکه‌ی پیش ۶۰۰,۰۰۰ سال رووی داوه.

- پله‌ی به‌سته‌له‌کی دووه‌م، نزیکه‌ی پیش ۵۰۰,۰۰۰ سال رووی داوه.

- پله‌ی به‌سته‌له‌کی سێه‌م، نزیکه‌ی پیش ۲۵۰,۰۰۰ سال رووی داوه.

- پله‌ی به‌سته‌له‌کی چواره‌م، نزیکه‌ی پیش ۱۲۰,۰۰۰ سال رووی داوه.

پیش ۲۰/۰۰۰ سال پ. ز ئەم پله‌ی به‌سته‌له‌که‌ی چواره‌م کوئایی هاتوه.

به‌شیه‌ییکی گشتی ئەم چوار پله‌یه‌ی چاخى به‌سته‌له‌ک له‌لای پسرپرانى جیولوجیا نیوی تایه‌تیان بو‌نیشان کراوه‌و کاته‌کانیشیان هه‌ر هه‌مان دەم ده‌گرنه‌وه، به‌لام له‌ ئەم‌ریکادا ئەو پلانه‌ به‌ نیوی ناوچه‌یی نیودارن و له‌کوردی‌دا ده‌توانرنیت هه‌ر دوو کۆمه‌له‌ نیو، به‌کاربه‌یتریت به‌م جوړه‌ی خواره‌ون:

له‌ ناو‌وپادا له‌ ئەم‌ریکادا

۱ - پله‌ی گونتر Gunz	جیرسیان Jerseyan
۲ - پله‌ی میندل Mindel	که‌نسان Kansan
۳ - پله‌ی ریس Riss	ئیلینویان Illinoian
۴ - پله‌ی فورم Wurm	ویسکونسین Wisconsin

هه‌ندی جاریش ئەم پلانه‌ به‌ شیوه‌ی یه‌که‌م و دووه‌م و سى‌په‌م و چواره‌م ده‌بێرنیت به‌لام هه‌ر پله‌یه‌کیش چهند به‌شیکى ناوچه‌یی هه‌یه، که لی‌ره‌دا مه‌به‌ستی باسه‌که‌مان نی‌یه. ^(۴)

حزب سوسیالیست له سهردمی پلاستوسین دا

همل کهنراوی پرووک و گیاندارانی سهردمانی کون ده کولنهوه،
چهرخی پلاستوسین دابهش ده کهنه سهر سنی کات :-

۱ - سهردمی پلاستوسین نزم

۲ - سهردمی پلاستوسین نیوپراست

۳ - سهردمی پلاستوسین بهرز

ئو ماوهی، که سهردمی پلاستوسینی نزم گرتبویه خوئی
ماوهی هره زوری ئو ماوهیهی گرتبویه، که هر سنی سهردم
تیکرا برپویانهو بردویانهته، سهر، قوناخنی هره زوی برتی
بووه له سهردمی فیلافرانشیان، که دو میلیون سال له موهیر
دهستی پی کوردوهوه له دوروسیری ۷۰۰,۰۰۰ ویا میلیون
سالیکی پیش ئیسته به واتا له پیش دهستی پی کردنی سهردمی
گونترزی سههول بهندانوه کوتایی پی هاتوه. وای بو دهچن،
کوا سهردمی پلاستوسین نزم له نیوپراستی سههول بهنداننی
به کم دا، که کهوتوته نیوان سهردمی (گونترز میندل) بوه له
دورویه ری پیش ۵۰۰,۰۰۰ تا ۹۰۰,۰۰۰ سال کوتایی
پی هاتییت. هروا بهو ئال وگوره بنجیهوه پیوسته، که له
جیهانی گیاندارانی ئو ساوه زوی داوو به تالیتهی له
ئهروپادا.

بهلام سهردمی پلاستوسین نیوپراست له سهرتای سهردمی
میندلی سههول بهندانوه دهستی پی کردوه، تا کوتایی
سهردمی رسی سههولی بووه ئو ماوهیهی نیوپراستی سههولی
مهزنی دوومی گرتبویه، که کهوتبو نیوان سهردمی میندل و
سهردمی رسی سههولی، بهم پی یه سالانی ۵۰۰,۰۰۰ تا
۱۵۰,۰۰۰ ی گرتبویه.

له کوتایی دا سهردمی پلاستوسینی بهرز له سهرتای ماوهی
ناونجی سههولی سنی یه، که کهوتبو نیوان سهردمی ریس و
سهردمی فورمی سههولی گرتبویه، بهم پی یه له سالانی
۱۵۰,۰۰ تا دوروسیری ۱۰,۰۰۰ رابردوی گرتبویه، له
هیندیک بهشی خرکهی زوی دا چند جوهر گیاندارو پرووکی
تاییت بهم سهردمیهوه ۱۰ هزاران سال له موهیر ماپوه.
سهبارت به کوردستان و سهرووی میزوپوتامیا و قفقاسیا
ناوچهکانی زاگروس و توروس جویری سروشت و مهرجی زیان

خوئی سهرهمل دانی سهردمی پلاستوسین نیوپرایسی
سهر جویری ئو کاتهی خایاندوه، که سهردمه که خوئی پییدا
تی پیوه. ئهوی ئم سهردمه له سهردمانی دی جیاده کاتهوه
یهیله و بلراتیکی زوری بووه، ته گهرچی لی کولینهوه نوی یه کانی
سهرهوه پیشان دهه، کهوا ماوهی سههول بهندانیشی
سهوویت، له گهل ئیزیک بوونهوهی کوتایی هاتی ئم
سهرمه، زوی رووی له ساردبونهوه کردوه، نزم بوونهوهی
پلهی له هردو تهویری باکوور و باشووردا، له کوتایی دا
سهرویلو ئاسیا و ئهمیریکی باکووردا گرتبویه^(۹) ئم سههول
یههله که کاریکی زوری کردوته سهر پرووک و گیاندارانی سهر
خرکهی زوی هروا کاری کردوته سهر گورینی رنجکهی
یووسلان و پهیدا بونی گووان و لیواری زهریایان، بوئه زور له
گیانداران روویان له شونانی تر کردو مهلبندی خویمان
جی هیئت، له هیندیک جاردا وای لی هات هیندیک جوهر
پرووک و گیاندار به یه کجاری له نیو بچن. دیارهی کم
بوونهوهی قهوارهی روویارو گووم و زهریایان بووه هوئی زیاد بونی
کیشی سههول له سهر رووی زوی داو کم بونی کیش له نیو
تلوی ئوکیانوسهکان داو ئهمهش کاریگهریکی تهواری کرده سهر
پیوستندی نیوان وشکانی و تهواری زهریاکان و ناوچهی باراناوی
بهرو هیلنی نیوپراستی خرکهی زوی گوازارا یهوه ئو شونانهی
جاران دهشت و ییابان بوون به دهشتیکی به پیتی ئاووههوی
قینک و پر له پرووک گورا.

زور له زانایانی ئهرکیولوجیا لهوانه، که له کهرستهی

جياوازي يېښكى نه بووه له گډل شو باره گشتي يه ي جيهان بې گومان
 هم جوړه ناوو هه وايه له چهرخه كونه كان دا يه كاويه ك بهم
 شيوه نه بووه، ناشان له نيوي پراستي سرده مي پليستوسيندا، كه
 هميش كوتري ميژووه بو ده ست نيشان كړدني سره تاي جوړي
 مروځ، رووداوه كاني سروشت جياوازي يېښكي زوري نه بووه
 له گډل رووداوه كاني نيسادا، به لام له كوتايي چاخي
 سه هونل به نداني دواي دا كه شو يوش سرده ميكه نزيكه ي
 ۱۰,۰۰۰ سالي خاياندووه ده ست و بيا بانه كاني شو ولاتانه ي
 كه ناوړو پاي يه كان به نيوي روژه لاتي نزيك و ناوه پراست
 نيويان ده بن به ره و شك بوون ده روشت له گډل هميش دا
 ناوچه شاخاوي يه كان و دوله كاني هم هه ريمه دارستانيك و
 له وهر گايي ك و هه واييكي فينكي پراستو واته شو ناوچانه
 مارجيكي زياتري تيدا هه بووه، كه بوژياني مروقي كون
 ده ستى داوه، نه گهر پيشه ي (راو كړدن) مان به يه كه مين هو ي
 ژيان وهر گرتييت به تايه تي له زنجيره شاخه كاني زاگروس و
 البزر، كه كه و تونونه ته باشووري ده راي قه زوين هم مو
 شاخه كاني كوردستان به گشتي و زوربه ي ناوچه كاني نهميني او
 ناسي اي بچوك، كه زنجيره شاخه كاني باكوري له گډل شاخي
 تروس دا له سرده مي (ميسون) دا پيدا بوون، به لام شو
 زنجيره شاخانه كه له باشوردان به ره و كوردستاني عيراق
 دريژده بنه وه، له سرده مي (پليوسين) دا شيوه ي خويانيان
 وهر گرتووه، نه و جا گردو ته پو لكه كاني خوارووي هم هه ريمه
 په يوه ندي يان له گډل سرده مي (پلاستوسين) دا هه يه .

له كوتايي هم پي كه اتووه جيولوجي و جوگرافيه دا ده توانرني
 سروشتي ناوچه كه هه ندي روون بكر يته وه، بگوتريت، كه
 شاخه كاني كوردستان ته نها دوو چاخي سه هونلي به سردا
 هاتووه، وه كو دياره هم ناوچه يه له كوتايي چاخي سه هونل
 به نداني چوارهم دا سرده ميكي باراناوي كورتي به سردا
 هاتوه .

هم سرده مه ده كه وسته نيوان هه زاره ي شه شم تا
 چوارهم يني زابين، كاتي ك كه رووباره كان لافاويكيان هيناوه به
 توندو تيژي يي ك و به شيوه يي ك، كه ريره وي رووباري ديچله و

فوراتي ده ست نيشان كړدوه بو سالاني داهاتوو . هم لافاوه
 پارچه ييكي نه ستووري له قوروليتاوي به جي هيشته وه كه له م
 زهوي يه دا دوزراوه ته وه به تايه تي ناوچه جوړ به جوړه كاني ولاتي
 ميزوپوتاميا . .

هم رووداوه به لاي شو گه لانه ي كه له گشت ولاتي
 ميزوپوتاميا و ده ورو به ي نيشته جي بوون زور گرنگه بووه،
 چونكه بوو به هو ي روخاندني زوربه ي شونه واري شارستانيه تي
 شو ولاتانه .

هه روه ها سومه ري يه كان سرده مي ده سالات داربي
 پاشايانيان دابه ش كړد بووه سر دو به ش، به شي يه كه ميان
 سرده مي پيش لافاو، دوه ميان دواي لافاوو ژياني ناده ميزاد
 لاي سامي يه كان كرابووه دوو به ش، ژياني پيش لافاوو ژياني
 دواي لافاو كاره ساتي هم لافاوه له داستاني گه لگاميش دا ديسان
 نوسراوه باس كراهه .

ناشور پانيال كه دواين پاشاي نيم پراتويه تي ناشوره كان
 بووه، هم داستانه ي وهر گير اوه ته سر زماني ناشوري و
 به رچه فه ي كړدووه، چونكه هه والي هم رووداوه هه له هه زاره ي
 دووي پيش زابين زور بايووه و له ويژه ي نه ته وه خاوه ن كولتوره
 كونه كان دا بيراوه پري تازه بووني ژيان و شارستانيه تي سر پرووي
 زهوي و دوباره پيدا بووني ناده ميزاد پاش لافاوه مهنه كه ي
 چه سپاندوه . هه روه ها هم رووداوه ناويراوه بووه به بناغه ي هه
 سي ثانيه جيهانيه كاني ناسراو (جوو و فله و نيسلام) .

له بهر هم هويانه تا پيش يه كو دو سده له موه بهر بيراوه پري
 يه كساني مروفايه تي شتيكي باوه ري نه كراو بوو چونكه وا ده زانرا
 كه چه ند جوړي ك مروفايه تي و شارستانيه تي جياواز له سر پرووي
 زه مين پيدا بووه، به لام پيشكه و تني زانباري و ته كنيك و
 فراوان بووني ناسوي زانباري جوگرافي و نه ركيولوزي و پيدا بووني
 په يوه ندي نيوان ميلله تاني پيشكه و تنو و پاشكه و تنووي هم جيهانه
 تواني شو په رده يه لابه ريت له سر پراستي كاره ساتي جيهان و
 ياسا گشتي يه كاني ميژوو و گواستنه وه ي مروفايه تي له
 چهرخه كاني پيش ميژووه بو ميژوو له سر بناغه ي زنجيره ييكي
 تي كه لاوي به يه كه به ستراره وه هم يه كه يه تي يه له و روژه وه

حیوانیه. که ما مروف بویه کم جار له سهرتای ژیانی دا
عستی کردوه به برهم هینان و کارکردن و زانینی نهینی به کانی
حیوانی نیوان نامیری کاره کانی و هوی برهم هینان له گهل
هوی برهم هینان دا که له به چاوی بووه ههروه ها چون که
خویتی زال بییت به سریان دا.

یگومان مروفی بالارنیک (به تایهتی مروفی زاناو به هوش
عسکت تنهها دوی تی پربوونی کاتیکی دورو دریز به سهر
هو مروفه که له ئادمیزادی ده کردو هندی له پاشماوه کانی له
لاجن ژانایاتی ئه رکولوزی دوزرایهوه که ئه م که رهستوه پاشماوه به
عذر یلمعتی دان بو گهران به دوی شونیهواری پیش کهوتن که
مروفه ئه کاته پی گه یشتوو تا مروف له گهل دا وای لی هاتیوو
که بوووه گیانیکی به هوش و بیردار.

کوتور دابهش نه کرا! به سهر هه ریمه کان دا، که ههر به که بیان
چوشتیکی تایهتی هه بییت و تبادا کوپینهوه به که له تنیشت
هوی تهردا، تنهها پله به پله نه بییت، که بوووه به رهوشتیکی
تیمتی بو ژیانی مروفان (خه لک) له میژوودا، چونکه ههر
کوملیکی مروف له دورویه ریکی تایهتی دا دهستی کردوه به
پشکهوتن که له گهل مهرجه کانی ژیانی دا ری ده که ویت و به پی
چند هونیکی کاتی و شونیهواری ئه و جیگیانیهی کرد به
مطلبندی خوئی. بیجگه له وهی که له گهل ههست و
مخلاتی دا، ری ده کهوت.

تیک شکانی به کیهتی کولتور و بهش بوونی به چند لقیک
ئهنجاسمیکی (منطقی) به بو ئه و به ریزی ژیان که مروف
هینایه دی. لیره دا به پیوستی ده زانم، که بلیم، ئه م لی کولینهوه به
یلوش ناکات به و بابه تانه که په یوه ندیان له نیوان (علم
التشریح) و پاشماوهی کونترین ئادمیزادا هه به، که کومه لیکیان
له (جاوه) و له باکوی چین دوزراوه ته وه (واته مروفی
پیتیکانثروپس ئیریکتس، پیتیکانثروپس روپستس،
پیتیکانثروپس موجیو کرتس) که ده توانن هاویه شی له گهل
مروفایه تی (هومو Homo) بکن، هه رچه نده هیشتا نه بوون به
پولیک له بهشی (سایپز Sapins) له شیوهی (هومو ئیریکتس واته

مروفی بالارنیک) که سهرده مه که ی به پی لی کولینهوه ی ورد
ده گه ریمه وه چاخی (پلاستوسین) ی نیوه راست. ئه مروف هینه
بایهخ به هاوهرگی نیوان ئه م ئادمیزاده کونه له گهل مروفی
(نیاندرتال) ی پیشکهوتوو دا له لایه ن کومه لایه تی و خزمایه تی
نادرنیت، له لایه که وه، وه له لایه کی تره وه نیوان ئه م و
مروفیکی تری نوبی (هوموساپینز)، که نازانریت په کم جار له
کوی په دابوووه چون له جیهان دا بلاووته وه و پاشان زال بوته
سهر مروفه کونه که وه هیشتوه له سهر رووی زمین به بییت،
به لکو گرنگه لیره دا زانین و ناسینی په یوه ندی به کانی کولتور و
ته کتولوجیایه نیوان ئه م کومه له مروفایه تانه و پولیان (دوریان) له
گورینی دیارده کانی سروشت بو به ژوه ندی ژیانی خوین. .
سه بارهت به وه هر نیمه، که مه بهستی ئه م لی کولینه وه به، تا کو
ئیستا ئه وه هه لانه، که به هه ل که ندی چند شونیک کراون
زور شتیان روون نه کردوته وه سه بارهت به مروفی سهرده می نیوان
سه هه ول به ندانه کان، تنهها ئه وه نه بییت که په یوه ندی به چهرخی
جیولوجی چواره موه هه به واته به چهرخی پالیولیتی نیوه راست و
به رزو چهرخی موستری که به نیوی (نیاندرتال) به نیوان گه و،
مهرجی ژیانی ئه م مروفی تبادا ئاماده بووه، چونکه هه ریمه که
له م سهرده مه دا به جهنگه لیک زور داپوشرا بوو و زور به ی شونی
شیناسی بووه، بوته هوی کوبوونه وهی هه مه چه شنه
گیان له به رنیک و ئازهل له گهل به رده وام بوونی سهرده می باران
بارینی دواپن که ههر به رده وام بووه تا چند هزار سالیک پیش
په دابووونی نووسین له لایه ن سو مری به کانه وه.

پاشماوهی ئه م مروفه له ههشت شونیهواردا دوزراوه ته وه له م
هه ریمه دا [ئه گه ر پاشماوهی ئه و ئیکه دارزاوانه ی به گومان
لی کراو که له ئه شکوه تی کورین له تورکیا بخهینه سهر] وه کو
ناوچه ی ئه زبوتیه، که رهمل (ئه شکوه تی بطن و اسحول)،
شوکه، قه فزه (له فه لسطین)، بیهستون (له ئیران) شانده مر (له
کوردستانی عسراق) دا. په ننگه ویزی ئه م پاشماوانه ئه وه
ده رده خات که ئه م سهرده مانه ی ئه م شیوه مروفه جیاوازن له
به کتری به لام نامیره کانی کارکردن (ادوات العمل) و شمه کی

به کار هینانیاں له یه دهکات به لای زوریان هر وه کو (رالف سولیکسی) له سالانی ۱۹۵۶ و ۱۹۵۷ دا پرونی کرده وه و نهو په یوه نندی یانه دوزی یه وه له نیوان فهله سطحین و کوردستان دا هر چونیک بیت، به گشی مروف به هموو جوړه جیاوه زی به کانی یه وه، لهو سرده مانه دا به ردی به کار هیناوه بو درست کردنی نامیره کانی، هر وه ها ناگری به کار هیناوه بو چند مه به سستیکی تایه تی خوئی و دوزینه وهی خه لووزی دارین له زروفیک هیچ گومان ناهیلی که چند شینوهیک له پیشرویی مروف ناگری به کار هیناوه به پی نهو دوزراوانه ی نه شکوه تی خواری وی (چوکوتین) که پاشماوهی (سینا نثروپوس - مروفی چین) تادا زیابوو له تهنیت پاشماوهی ناگردانین دا.

ناده میزاد ناگری به کار هیناوه بو هزاران سال پیش نه وهی فیری داگرساندنی بیت، له بهر نه وه دور نی به که مروفی نیاندرتالی نهو ناوچانه که له سره وه باس کرا (تورکیا، کوردستان، فلسطین) نهو شته یان به کار هینا بیت، به تایه تی له زنجیره چیاکانی خواری وی کوردستان و ژوروی میزوبوتامیا که تا نیستا ناگری بن زهوی تادا گلپه ی دیت.

بی گومان نامیره به ردینه کان گرینگی بیکی زوریان هه به له زیانی مروف دا له بهر نه وه نهو سرده مه یان ناو نا چاخی به ردین، نه مهش نه وه ناگه یه نی که مروف ته ور و چه کوشی له دار دروست کراوی به کار نه هینا بیت. بیجگه له جهوال، که له پیستی گیان له بهر دروست ده کران و جل و بهرگی خو یان که له کهول ده یان دوری و هر وه ها کیرد (چه قوی) به ردین به تیژ کردنی نه مانه هه موو زه مان و کات توانی بیان فهوتینیت تنها نهوانه ی دوا یین نه بیت که به ردو نیسک ده گریته وه. سی جور نامیر هه بووه، نهو بهردانه که لووس ده کرین و نهو نامیرانه که به کهرت کردن و ریک خستنی، یان به کون کردن دورست ده کرین. له گه ل پیش کهوتنی پیشه سازی نامیر دورست کردن و چه که پیدا کردن ریگه ی راوکردنیش به ره و پیش کهوتن چوو و گوشت زیاتر به کار هینا له خواردنی روزهاندا ده رباره ی کونترین شینوهی نامیری کاری مروف له

چاخی به ردین دا ولز ده لیت: له پاشماوه کانی کونترین مروف، که شینوهی مهیمونی هه بووه، چند نامیریکی به ردینی کاره وه توانریت به ده ست هه ل بگریت و، سرده میشیان ده گه ریته وه پیش چاچه به سته له کان به لام له سرده مه کانی نیوان چاچه کان زیانیاں به رده وام بووه.^(۱)

بناغی بیرویاوه ری ویلز له راستی دا ده گه ریته وه نه نجمی نهو نامیرو پاشماوانه ی، که له دورگه کانی جاوه و ترینیل دوزراوانه ته وه و ده گه ریته وه سرده منیک په یوه نندی به چاخی جیولوجی (پلیوسین)ی دوا یی وه هه یه. لهو ناوچانه دا سره رای نهو پاشماوانه، هه نندی که لله ی نا ده میزاد، که نیزیکی شینوهی که لله ی مهیمونی شه میانزی به پتر له هی مروف، دوزراوانه ته وه به لام پی ولایان هی مروفه. نه مانه به نیوی (پیتیکانتروپوس نیروکتوس) واته (مروفی مهیمون) نیوان گیان ده رکروه. نهو جوړه مروفه توانی له سره تاو نیوه راستی چه رخی (پلیوسین) دا بڑیت، له گه ل نه مهش دا رهوشتی مروفانه له دهوری سی یه می نهو چه رخه دا (تیرتسیر Tertiary) له گیان له به رده دا پیدا بووه.

نه مرو گومان له وه دا نه ماوه، که مروفی (جاوه) شینوهی مروفیک بووه، مروفی نونی نهو سرده مه ده گه ریته وه سر هه مان شینوه و نهو شینوه مروفهش له راستی دا له لایه ن دوکتورینکی هوله نندی به نیوی نیوجین دیوا له جاوه سالی ۱۸۹۱ از دوزرا بوه، پاشان چند جاری دی هر له جاوه نهو شینوه مروفه دوزراوه ته وه، پاشان هر هه مان شینوه له چین نریک (پیکین) له ئافریقا (ولاتی تنزانیا) و له ئاوروپا (هایدلبرگه) و شونانی دی دوزرایه وه و هر به (مروفی جاوه یا Homo erectus) واته مروفی بالاپیک) نیوبانگی ده رکرد. ته مه نی نهو هه لکه ندر اوانه ده گه ریته وه پیش ماوه نیک نیوان مه لونیک تا ۵۰۰ هزار سال.

پیه نندی نهو مروفه له گه ل مروفی (له مهیمون چوو) یان مروفی هوشیار بابه تیکه دان وسه نندی زور له سره و پسیوران تا وه کو نه مرو ده رباره ی ریک نه که وتون^(۲) به لام نه وه ی گرنگه له م بابه ته سره رای نهو شتومه کانه ی نهو مروفه هه ندیک شونیه واری

تگردان بو خواردن لی نان و خوگهرم کردنهوه به دیار کهوتوهو
حتیعتی نمه له (چین)دا پتر بهرچاو کهوتوهو.

پاش ملوینیک، له دوری چوارهم دا (کواتیریز (Quaternary)
مریچیک لهسهر زمین دا پهیدا بووه، له نیوهراستی چهرخی
پلاستوسین دا ژیاوه، به (پیتیکانتروپوس) نیودار بووه^(۸) له
تخچه همه جوره کانی سهر زمین ژیاوه. سهره پای نهوی
تخیری راوکردن و نازل کوشتن و نیسکی گیان له بهرکان و
بتلیعت نیسکی (ماموث) لهم سهرده مانهوه به جی ماوه به لام
نیسکی خاونه کانیان به ده گهن دیار ده بیت، جوری ثم
مرۆقمش له ناوچوووه به پی تریبی له شیان له مهیمون ده جن.
هروه کو رالف ل. بیلز، هاری هویجز ده لین کهوا:

هیشتا چند گیروگرفتیك و پروسیسینک هیه وروون
تکولونه مومو بریاریان له سهر نه دراوه ده باره ی پیوهندی (مرۆقی
نه مهیمون چور) له گهل (مرۆقی هوشیاردا)^(۹). هروه کو لعمو
جر دیسان دست بو همان بیروباوه نشان کرا.

(نیاندرتال - مرۆقی چاخی به سته له ک)

نیاندرتال کومه لیک مرۆق بوون، که تاییه تیه تی نه نروپولوژی
و شیوی ژیاکان له مرۆقی ته مرۆجیای کردبوونهوه. ثم جوره
مرۆقه له زور ناوچه کانی ناو روپاوه دوروبه ری زه ریای سپی نیوه
یست دا له سهرده می پلاستوسین دا ژیاوه.

نیاندرتال به نیو نه دوله، که به نیاندر له ئەلمانیا دا ناسراوه
نیولنگی دمرکردوو کهوتوته سهرووی جوگای دوسیل Dussel که
له روویاری راین ده بیته ووه به هفت میل له رۆژه لاتی شاری
(دوسیلدورف) هوه یه،^(۱۰) له وی دا له نه شکه وتی فیلدهوفه ر سالی
۱۸۵۶ کریکاره کان پاشماوه ی نیسکی چند مرۆقیکیان دوزی بووه
چورده پارچه له و نیسکانه به دست پروفیسوری ریال شویلی له
(تیلیرفیلد) دا ماموستا جوهان کارل فولروت به ساخی
ملونه توه، پاشان نهوی مابوه له لایه ن ده زگی نه نروپولوژی
تلمانی German anthropologist Herman Schaaffhausen
کوکراونه توهوه هوه ل دراوه به شیوه نیکی ورد لیان بکولرته ووه
له گهل نیسکی مرۆقی نوی دا به راورد بکرین له و کاته ووه
پاشماوه ی ثم مرۆقه به رده وام له لایه ن شوینه واره کان بایه خی

پی دراوه.

له بهر نه و مه به سته ی رابوردو دوبه دوی نه و پاشماوانه ی مرۆقی
دولی نیاندر سالی ۱۸۸۶ نیسکی دوو له شی هه مان شیوه مرۆق
له نه شکه وتی سپای Spy له به لجیکادا دوزرایه ووه نه وی پیوهندی
به نامیری به ردینی داتاشراو و نیسکی گیان له به رو هندی شتی تر
هه یه، ده توانریت بینه به لگه نیك بو نه و ببردوزانه، که ده لین
گینسی (جنس) ی ثم مرۆقه له ناوچوووه.

پاش پتر له سهرده نیك و دوی هه لکه نندنیکی فراوانی
شوینه واران بو دوزینه ووه ی پله کانی پیش که وتی مرۆقیایه تی و
لی کولینه ووه ی سهرده مه کانی ژیاکانی پیش میژووی، زانیاری نیکی
زور که وته به رده ست ده باره ی مرۆقی نیاندرتال و ناوچه کانیان و
شیوه ی سهرده می ژیاکانی و ره گه زیان و له ناوچووونان.

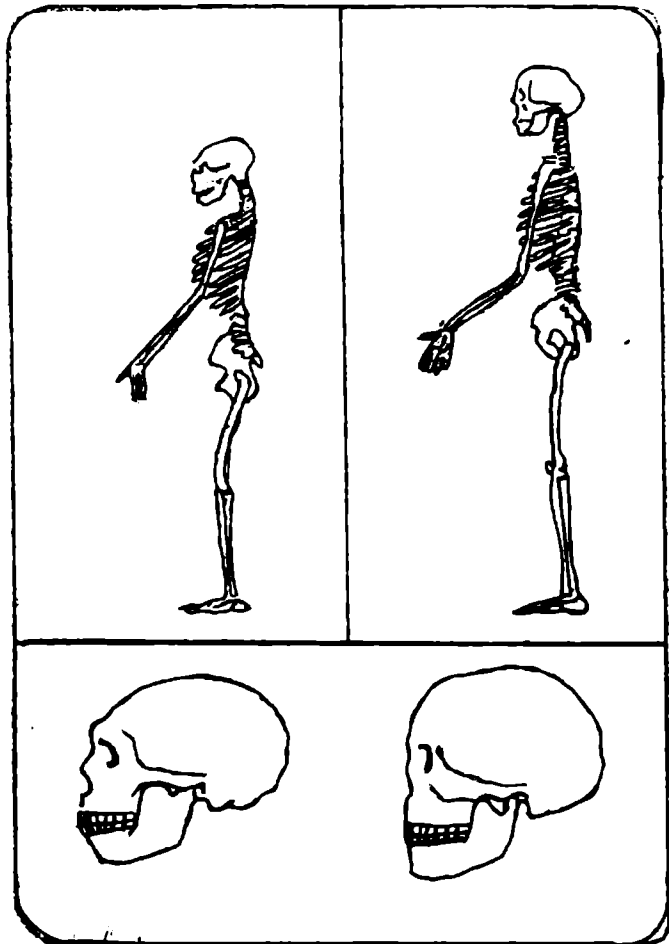
سهرته ی ژیاکانی مرۆقی نیاندرتال هیشتا زور روون نی یه،
له وانه یه له دوری کومه لگانیکی مرۆقیایه تی ناو روپا ژیاکان، که
سهرده میان ده گه ریته ووه چاخی به سته له کی ریس Fiss Glacial
Stage نزیکه ۱۰۰ هزار - ۱۵۰ هزار سال لعمو به ر.^(۱۱)

ههرچو نیك بیت به لگه ی ثم سهرده مه، که پاشماوه ی
مرۆقه کانی له فرهنسادا له پینج - شش شون دا، به ریگای
چند نیسکیک و که لله و هندیک نامیری به ردین له هندی
ولاتانی دی دا دوزراونه توهوه. ثم نمونه، به پی شی کردنه ووه ی
مورفولوژی (علم التشریح) توانرا شیوه ی که لله ی سهریان و
دانیان و نیسکیان له کومه له مرۆقیکی کوتر (هوموئریکتوس)
جیابکرینه ووه و له گهل پله ی نزیکایه تیان به سیفات و ره وشتی
مرۆقی نوی (هوموساپینس). نه و پارچه نیسکانه زور به سوود
بوون له روون کردنه ووه ی شیوه ی له ش و بینای تاییه تی نه تی
نیاندرتال و زور خزمه تی راستی نیکی کرد، نه ویش نه ویه که
سیمای مرۆق له سهرده می بارانی مه زن دا Great Interglacial
age سیماییکی نیاندرتالی تاییه تی به ناشکرا دهرنه خستوهوه،
له بهر نه مه سپورو لی کولره وان نه و نمونه یان به نمونه ی مرۆقی
هوموساپینس زانیوه و کات و شویی ره گه زی نیاندرتال هروه ووه
وترا هیشتا نازانریت. ناسینه ووه ی کومه لی مرۆقی نیاندرتال،
یه که م جار، پیوهندی به سهرده می دواترین چهرخی بارانی

ژماره یېکې زور له پاشماوه ی ټیسی کې هم مروقانه به ساغی دوزراونه ته وه و ده گه رینه وه پله ی فورم نیوان نزیکه ی ۸۵,۰۰۰ - ۳۵,۰۰۰ سال هرچی پیوهندی به شیوه ی ژبانی هم مروقانه وه بیت، چ به نامیره وه و چ به په یکه ری ټیسیکه وه (الهیکل العظمی) له جیهان دا نیشانه ی ژبان و گوزرانیته ی له پله یکی ټرکیولوجی دا، که به (موستری) نیوانگه ..

ریک خستی کولتوری هم مروقه ده توانریت به دوزینه وه ی مه لبه ندی ژبانیان بزانیته ی و، لم بواره دا سده ها به لگه که وتوته ده ست چ به بردی داتاشراو و چ به شکوه تی بست لی دراو، به لام هندیک جار هم به لگانه له شونیکې کراوه داو له دهره وه ی شکوه وته کان دا دوزراونه ته وه و هندیک لم بهردانه کون کراون و به شیک لم کونانه به شیوه یکی زانایانه هل که ندراون و هندیک جاریش شونی بچوکی و بینراوه تنها مروقی پیش میزو و توانیته ی به کاری هینایت بزماوه یکی کورت. له هه مان کات دا شونی و بهرچاو که وتوه، که مه لبه ندیکې دائمی نه و مروقانه بوویت. له گه ل نه وه ش دا هندیک جار دیارده ی ژبانی هم مروقانه لم شونبانه دا دیار نیسه، به لام ریک خستی بهرده کان و ری و شونین و دروست کردنی په ناگاه... هتد نیشانه ی هه بوونی نه و مروقانه ن.

له لایه کی تره وه به کارهینایکی فراوانی ناگر نیشانه که ی له و سنوره دا به دیار ده که ویت، نوجاغ و پاشماوه ی ناگردانیان هیشتا هه له بهر چاوه و پاشماوه ی ره ژوو به ناشکرا تیی دا دیاره شان به شان ټیسی گیان له بهر ده کان که راویان کردون. لیره دا پیوسته بگوتریت، که وا به ناشکرا جیاوازی نیوان نه و گروپانه ی مروقی کونی گوشت خورو سهوزه خور (رووه ک خور) دیاره و، هندیکیان گوشتی هه مه جوری گیان له بهریان به کارهیناوه وه که هی ناسک، ته سپه کیوی و مهرو بزنه کیوی و بهرازو گاو مانگا. . هتد. له پال نه مانه ش دا ته نانه ت ټیسی ماسی و بالداریش خوراره. هندیک لم بابته تانه له گه ل پاشماوه ی ره ژوو، گهنم و دانه ویله له هه مان جی پاریزراون. هه رچونیک بیت پله ی توانای ته کنولوجی مروقانی نیاندرتال

به زاوردیک له نیوان مروقی کرومانیون و نیاندرتالی کلاسیک

ناور و پاره هیه که به ټینگلیزی به نیوی Last Interglacial age ناسراوه. هم کومه له مروقه چه ناگیان، دانیان و به شه کاشی ټیسلکانیان و له ژیر روشنای پاشماوه کانیان که له و پیچ شش شونبه دا وه که چیکوسلوفاکیا و ټلمانیا و فرانسوا ټیتالیا دوزراونه ته وه و دا دهرکه وتوه، که ره گه مروقیکی تایه تین. پاشان هندیک نمونه ی هم کومه له به روونی سیفاتی له شیانې دهرخت، که که لله ټیک (جمجمه) تایه تی و ته نیکې ټیسی (هیکل عظمی) کورت و چه ماو و پان و ټیسیکی پرووی پان بهر و ناوه وه چوویو له گه ل بوشای ټیک، که جوانی ټیکې دابوه نه و رووه، له لایه کی تره وه دهستی هم کومه له مروقه دریز بووه هم دیارده یه جیاپان ده کاته وه له کومه لی مروقی نوی.

ح شیبوینیکی باش له کردهوه بهردینه کانیان دیاره، ههروهها تیکیش وهکو چهك و ئامیر له لایهن ئەمانهوه بهکارهاتوه، بهلام تیر یۆ ئهوه مه بهسته که متر به کارهاتوه، تنها وهکو چهك نه بیت بو یۆی فیل، که له ئەلمانیا دا پاشماوهی به جی ماوه.

هه لایهکی ترهوه، تهکنولوجیای بهردین، بهتایهتی له ههولدان ح تعاده کردنی ههندیك پارچه داری سپی کراو بو ئهوهی بهردی دتشرلوی پی به ستریت، لهو مه له بندانه ی نیاندرتال دا به دیار حکمویت. ئامیری بهردین هه مه جو ره و ژماره یینکی سه ره کی هه مه، که ده بنه نمونه ی ئامیری ئه وه سه رده مه، چ به شیبوه و چ به کهرسته. زوری به ئەمانه به سیت (ده رهن) جیاواز جیاواز خۆزلونه ته وه هه ندیک له پشپورانی ئه رکولوزیا وای له ده کۆلنه وه که ئه م پاشماوانه ی شیبوه ئامیرانه رووی ژیا نی هه ر لاینیکی تیعی روون ده کاته وه له یه ک جیا یان ده کاته وه.

ئه وجا یینه وه سه ر هه ندیک خۆوه وشتی مروقی کۆن سه به ره ت به مردن و بیرو باوه ری ده به ره ی ئەنجامی ئه و دیاره ده ئالۆزه. شۆردنه وه ی مردو و لای نیاندرتاله کان شتیکی سه یر نه بو وه به لکو داب و نه ری تکی بنه رته ی بو وه چ به گۆر کردنی تنها مروقیك یا کۆمه لیک مروف پیکه وه، بو ئه وه ی له گه ل خیزان و مندالیان پیکه وه بن. ئه و گۆرانه به کۆمه ل بیت یا تاک و به هه ر جو ری کیش بیت به راستی شیبوه ی ژیا نی ئایینی ئه و که سانه ی شان ده دات، که خاوه نی ئه و مه له بندانه بوون.

له لاینیکی تره وه ئیسکی ئاده مزاد، که به شیبوه یینکی کم و به شکاوی له و گۆرانه دیاره، ناتوانیت بیته به لگه بو ئه وه ی بگسووتریت، نیاندرتال گوشتی ئاده مزادی وه کو خوراک به کاره ینا بیت. هه ندی جاریش ئیسکی گیان له به ریش وه کو ورج و بز و هند له گه ل ئیسکی ئاده مزادا له یه ن ده چن، که به شیبوه ی ره وشتی ئایینی نیژا وون. شیبوه یینکی گشتی ناتوانین زۆر له (باوه رو) ئایینی نیاندرتال بگه ین، هه رچه نده هه ندیک دیکسورات و وینه ی له سه ر به ردی (مانگه نیزی، ئوکسیدی و ئاسینین) ی کیشاوه، که هه ستی ئایینی پشان ده دات.

زۆرترین ژماره ی پاشماوه ی ئه م مروقه (هه ندی جاریش به نیاندرتالی کلاسیک نیو ده بریت) له رۆژئاوا و رۆژئاوای خوارووی

ئاوروپا دۆزراوه ته وه، له وانه به لجیکا و فه رنه سا و ئەلمانیا و ئیسپانیا و ئیتالیا، ئا له م شوینانه دا نیاندرتالیکی به هیزی خرو کورته بالا و ئیسک پته و ژیا وه، ئه م مروقه (صندوق) ی میشکی له که لله ی دا فراوان و پان بوون و ههروه ها که لله ی یشی به ئیسکیکی پته وو پشت پان دروست بووه، و رووی خرو گه وه و ئیسکیکی کۆلمی بچوک به یی بوشاییه ک له ژیری دا که بتوانیت ئه و چرچانه فراوان بکات و ههروه ها دندانیکی پان و مه لاشوینیکی پان له گه ل سنگیکی پان و بربره ی پشتی کورت و ماسۆلکه ی پان و چۆله مه یه کی (عظم الترقوة) دریز و باریک و بازوینیکی به هیزو زانیکی چه ماو و پی یه ک وه ده ستیکی پان به لام په نجه کانیان کورت بووه. قو لیک و قاچیکی وا له کۆتاییان دا پان ده بوون و پاژنه یینکی ئیسک دریز ته واو ده بوو. وا ده زانیت که ئه م مروقه له رویشتن دا شل بووه و ئه ژنوی چه ماوه یینای ئیسکی گیانی سنوور بو شیبوه ی رویشتی داناوه.

به و جو ره ئه و مروقانه، که به نیوی (هه مو نیاندرتال Homo Neander thalsis ناسراون، له سالی 1864 ز هه ست به هه سوونیان کرا پاش ئه وه ی، که ئیسکه کانیان له هه شکموتی فیلده هوفر دوزرایه وه. (له راستیش دا دوو ئیسکه په یکه ره له مانه زووتر له سه ده ی نۆزه هه م دا دوزرا بو وه به لام هیشتا نه زانرا بوو که هی نیاندرتالن). ئیستا ئاشکرا بووه که وا ئه م مروقانه نمونه ی زنجیره مروقیکن له (صنف) ی ئاده مزاد، و ده توانیت بگوتریت که وا صنفیکی وون بوون، پاشان صنفی (هه موساپینس Homo Sapiens په یدا بووه.

پاشماوه ی ئیسکه په یکه ری مروقی نیاندرتال له ولاتانی نیوه راستی ئاوروپادا (چیکوسلواکیا، هونگاریا) و رۆژه لاتی خوارووی ئاوروپادا (یوگوسلافا، یونان) له قرم و خوارووی روسیا و خوارووی رۆژئاوای ئاسیا (فه له ستین و کوردستانی عیراق) و ههروه ها له نیوه راستی ئاسیا (ئوزبه کستان) و سه رووی ئافریکا (مه غریب و شوینانی تر) دوزراوه ته وه.

ئیسکه په یکه ره کانی رۆژه لاتی ئاوروپا و رۆژئاوای ئاسیا (به تایه تی هی کوردستان) به یی گومان هی مروقی نیاندرتالن. به لام هه ندیک له وانی تر سروشت و شیبوه ی ژیا ن هه ندیک

گورانی له گیانیان دا په پیداکردوه.

نیاندرتال هندی جار وا دهرده که ویت که جیاوازه له هه مان مروف له خوارووی روژه لاتی ناوړوپا دابووه و نه مه وه کو نه نجامیک بو نه و توندوتیژی یی چاخی به سته له کی دواوین ده گه ریته وه تا کاری کردوته شهر شه پولی چینه کانی له نیو کومه له کانیان داو سهر په وشتی سروشتیان دا، نه م دیارده یانه له چهند سهرده میک دا هه دوو باره کراون.

له راستیدا هه لبراردنی زور به یی جنس ویا جنسیکی زوری هه لبرایو نه نجامی مهرجه گاریگه ره کانی ژینگه (بیته) و نه نانت کاری کردوته سهر گورینه مورفولوژیه کان (بینای لهش و) سهر و مان و نه مانی گروپه مروفا یه تی به کان. نه م کاره ساته له کومه لنگای نیاندرتاله پیشکه و توه و کان دا progressive Neanderthal به روونی دیاره.

چاک بوونه وهی ناووه ووا له هه مه جوړه ماوه کانی چاخی کون له گه ل پیشگرو پاشگریان دا. له بهر نه مه و پاش لیکدانه وه ییکی نه رکیولوجی نه و پیشکه و توه کولتوری یی مروفی نیاندرتال زور چاک به دیار که و ت.

نه و بابه ته گرنگه، که پیوسته لیره دا باس بکریت نه وه یی، که په پیدابوونی مروفی نیاندرتال له سهر زمین دا به کیکه له دیارده گرنگه کانی نه م سروشته به لام به داخه وه تا کو ئیستا نه و په پیدابوونه و پاشان له نیوچوونی نه م جوړه مروفه به کیکه له و گیروگرفتنه، که به روونی بریاری له سهر نه دراوه. له لایکی تره وه نه و جیاوازی یی کولتوری یی هه مه جوړه مه لبه ندو چینه کانی ژینگه یی نه م مروفه به گشتی نه و تاریکی یی دروست کردوه. له ناوړوپادا نزیکه یی هه موو نه شکوه ته کان و مه لبه نده به ردینه کان، که مروف تیایان دا گوزهرانی کردوه، ته مه نیان ده گه ریته وه نیوان کوتایی چهرخی موستیری (یا سهرده می ژیانی نیاندرتال) له گه ل چهرخی پالیولیثی به رزدا (چاتیلپرونی Chatelperronian یا سهره تایی نه و ریگنه شی Aurignacian). دواترین نیشته جیی نه م مروفه هه رده م وا دهر که ویت، که پیوه نندی له گه ل مروفی (کرومانیون Cro - Magneon) دا هه به، که نویترین تیپی (هوموساپینس Homo Sapiens) ه له روژئاوای ناوړوپادا نه م

مروفه یی پالیولیثی به رزه ده گه ریته وه سالانی ۳۲,۰۰۰ پ. ز. که چی له نیوه راستی ناوړوپادا (پوله نده و هونگاریا) پیوه نندی به ۳۸,۰۰۰ سال له پیش زاینه وه هه به و له روژئاوای ناسیادا هه مان سهرده م ده گه ریته وه. به پیی (رادیموه تریک) نویترین مه لبه نندی موستیری له خوارووی روژئاوای فهره نسادا دوزراوه ته وه ده گه ریته وه ۳۳,۰۰۰ سال پ. ز.

له کوتایی نه و سهرده مانه یی پیشو و نه نجامی چاک بوونه وه یی ناووه ووا به رزبوونه وه یی پله یی گه رمایی یی نیوان ۳۷,۰۰۰ سال - ۳۵,۰۰۰ سال پ. ز و کاری کردوته سهر کولتوری که ره سته یی ناده مزاد.

هه رچونیک بیت هیشتا تاریکی ییکی زور هه به بو بریاردان له سهر نیشان کردنی سهرده می نه و گورینه کومه لایه تی و مادی یی ژیانی مروف و پرؤسیسی و ون بوونی نیاندرتال و ریگناچول کردنی بو مروفی کرومانیون. کوردستان له چاخی ژیانی سهره تایی دا

لی کولینه وه جیولوجیه کان له چیاکانی کوردستان دا، که تیپی (نه لپ) یی ناوړوپایان هه به، په پیدابوونیان به ره به ره بووه. بو وینه زنجیره چیاکانی باکوور له گه ل چیاکانی توروس دا له چهرخی (میوسین) دا به دیار که و توه، که چی نه وانه یی باشوور، که ده که و توه کوردستانی عیراقه وه، له چهرخی (پلیوسین) دا جیی خوی گرتوته وه. به لام چیا نزمه کان و ته پونکه و گردو ده شته خوارووه کان له چهرخی (پلاستوسین) دا به دیار که و توه. نه م بیرویاوه پرانه ش نه نجامی نه و لی کولینه وانه ن، که له چینه کانی زه وی و به ردی چیاکانی کوردستان دا کراوه. ^(۱۲) له مه وه نه و دیار ده بیت، که مهرجه کانی پرؤسیسی جیولوجی چیاو روویارو دول و ده شته کانی نه م ناوچه یی له چهرخی (پلاستوسین) دا شیوه یی خوی گرتوته وه، واته نه م شیوه سروشته یی نیشتمانی کورد پیش نزیکه یی نیو مه لوین سال هه ره مان وینه یی هه بووه و له کوتایی پله یی چواره می چاخی به سته له ک دا نه م دیارده یی جی گیربووه. هه ر وه کو زانراوه نه م چاخه جیولوجی یی پلاستوسین له گه چاخی نه رکیولوجی (پالیولیث) هاوده مه ^(۱۳)، نه م چاخه ش

تیمی کرلومه سی ماوهی ناسره کی: چهرخی بهردینی نرم،
سوراست و بهرز. ئەم جزوه دابهش کردنهش سی کولتوری
سرخلی سهرکی له ئاوروپادا پیک هیتاوه:

۱ - کولتوری ئابیلیلی Abbevillan

۲ - کولتوری کلکتونی Clactonian

۳ - کولتوری ئاشولی Acheulian

چهرخی بهردینی نرم، که له پلهی بهسته له کی به کم تا
نیوگرتی پلهی بهسته له کی سی بهم (نزیکه ی ۳۰۰,۰۰۰ -
۴۰۰,۰۰۰) سالی خایاندوو به دایحهوه له کوردستان دا تاکو
تیتا پاشماوهی کولتوری ئەم چهرخه نه دوزراوه ته وه، که
سختکه کی به کولتوری (سهری دهستی) به نیو بانگهو کومه لی
مروقی ئەم سهرده مه به شیوهی (له مه یمون چوو) به کارهاتوووه.
خوبه بگرتین پلهی چهرخی بهردینی نیوه راست پلهی (موستری
Mountaine)، له نیوه راستی پلهی بهسته له کی سی به مه وه
تکوتلی پلهی بهسته له کی چوارمه ی خایاندوووه باشترین نمونه ی
مروقی ئەم پلهیه مروقی (نیاندرتال)ه، که له کوردستان دا
یجگه له پاشماوهوه ده زگا کانیان، هه زوه ها ئیسکی ته نیان
بته مولوی دوزراوه ته وه له لایه ن چهند پسرۆنیک، به تایه تی
شونسه موارزانی ئەمه ریکی رالف سولیکتی به ته واوی
لی کولتوره ته وه. ئەم پاشماوهیه هی سهرده میکه که مه بهستی
سهرکی ئەم باسه ی ئیمه یه. (۱۴)

ئهو پشکینانه، که له سهدی بیسته مه دا له نیوه راستی ئاسیاو
خولوووی روزه ه لاتی ئاوروپا و ته و جا له روزه ه لاتی نیوه راست دا
(به تایه تی له کوردستان دا)، وای دوویات کرده وه، که مروقی
نیاندرتال ته نها گینسکی مروق نه بووه به دولی نیاندل پیوه ست
ییت له ئەلمانیدا یان ته نها گیشیتته فه رنسا، به لکو ئەو جزوه
کومه له مروقه به زور شونیی جیهان دا بلاووویوووه، به لام
مه رجی جوگرافی و ئاووه ماو کارنکی زوری کردۆته سه
پشکه وتنی فسیولوژی و بیرکردنه وهی، له بهر ئەوه هه ندیک
جیاوازی که وتۆته شیوه ره فتاریان. ده تواتریت ئەم دیارده یه
به مرچاو بکه ویت له جیاوازی نیوان فورمه کانی په یکه ری ئیسکی

دوزراونه ته وه و، به راوورد بکرتیت له گه ل ئەوانه ی ناوچه ی
زه ریای سه یی نیوه راست و له مانهش نیاندرتالی کوردستان، که به
(پاریزه Cincervative ناسراوه ههروه ها ئەوانه ی فه له ستین، که
له مان هه ندیک جیاوازی و به (پشکه وتوتوتو progressive) (۱۵)

به نیوانگن ئەم جیاوازی به گومانی خستبووه نیو پیوه ندی مروقی
نیاندرتال به گشتی له گه ل مروقی چهرخی بهردینی نوی دا
هه رجونیک ییت ده تواتریت بگوترتیت، که
نیاندرتالی کوردستان (به شیوه کلاسیکی به که ی) پیوه ندی به
چهرخی بهردینی کۆن دا (بالیولیت) هه بووه دووریش نی به ئەم
مروقه به چهند پلهیه ک دا تی په ریه وه له بهر مانه وهی ئەو شیوه
ئاوه وه وایه ی سهرده می خوی له هه ندیک ناوچه کانی روزه ه لاتی
نیوه راست دا، ره گی نه پساوه، به لام به یی مه رجه کانی
پشکه وتنی فسیولوجی هه ندیک گۆرینی هاتۆته سه ریانی
له شی و په یوه ندی کیشی له گه ل مروقی هوشیاردا له چهرخی
بهردینی نوی دا په یدا کردوه. ئەمه به پیچه وانه ی هاو په گی خوی
له ئاوروپادا که به پیوه ی داپوشینی بهسته له کی دوا یین دا، هه
به په کجاری فه لئاوه.

زاناکان وای بوچوون، که نیاندرتال وه کو هوموساپینس له
چهند ناوچه یه ک دا، دوور بوون له زهوی سه هولآوی، به لام
ئه وانه ی، که له زهوی سه هولآوی دا ژیاون به نیاندرتالی
کلاسیک ناسراون پشکه وتنیان زور خاو بووه به لکو هه
فه وتاون، یان ژیانی روزه انه یان زور قورس بووه. له بهر ئەمه یه
له نیوان ئەمان و مروقی پلهی دوا یینی چهرخی بالیولیت
سهرده میکی بچراو به دیار ده که ویت.

له راستی دا سهر ته ای هه ل کۆلینه کان و پشکینه کانی
چیاکانی کوردستان به ده ست زانای شونیه وار خاتوو دوروثی ا.
گارود له سالانی (۱۹۲۷ - ۱۹۲۸) دا بووه پاش ئەوه ی له
پاشماوه کانی مروقی کۆنی ولاتی فه له ستین کۆلیوه ته وه، هه مان
شیوه پاشماوه ی له ئەشکه وته کانی (هه زارمیردو زه رزی) دا له
کوردستان دا دوزیوه، که پیوه ندی به چهرخی (بالیولیت) وه
هه یه. (۱۶) ئەشکه وتی زه رزی زور گه وه نی یه که وتۆته ناوچه ی

تەنى ئەم مەرقە، كە لە نىۋەپراست و پۇژئاۋاي ئاوروپا سورداش ئەو، ئامىرانەي، كە خاتوو گارود دۇزىيوونىۋە، لە شىۋەيەكە بە نىۋى مايكروليت بە نىۋبانگە) كاتىشى دەگەرتىۋە چەرخى ميزوليت (چەرخى بەردىيى نىۋەپراست).

ئەشكەوتى ھەزارمىرد دەكەۋتە پۇژئاۋاي سولەيمانى بە (نزيكەي ۱۳كم) و زور كەس چوۋە بو دىتىنى ۋەكو (سپازەر و كەسانى تر) كە لەپراستى دا ۋەكو گارود بايەخيان پى نەداۋە. ئەم ئەشكەوتە لە نىۋخوۋى دا لە شەش ئەشكەوت پىك ھاتوۋە، لە سالى (۱۹۲۸ز) دا دەست كرا بە ھەل كەندىيان و ئەو شتەنە كەتيدا بىنراۋەتەۋە دەگەرتىۋە پىش نزيكەي ۵۰ ھەزار سال لەمەۋبەر ۋە ھەرھەمان شىۋەس لە ئەشكەوتى شانەدەردا دۇزرايەۋە، بەلام نە لە ئەشكەوتى زەرزى و نە لە ھەزارمىردا ئىسكى مەرقى ئەو سەردەمانە نەدۇزراۋەتەۋە.

ھەرۋەھا لە نۇچەكانى كوردنشىنى ئىران دا چەند شونىك لى كۇلراۋتەۋە سالى ۱۹۴۹ز ۋەكو ئەشكەوتى (تەنگى پابدا) لە ناۋچەي بەختيارى دا لەلايەن گرىشمان شى كراۋتەۋە ئەو ئامىرانەي كە لىرەدا بەرچاۋ كەتوون دەگەرتىۋە نىۋان سالانى ۱۵,۰۰۰ و ۱۰,۰۰۰ سال پ:ز.^(۱۷)

پاش شەرى جىھانى دوۋەم پشكىنى شونەۋارەكان ھەندىك فراۋتر بوۋبو بەتايەتى لە كوردستانى خوارووداۋ ئەم پشكىنانە لەمەۋدوا زۆربەي زۆرى لەلايەن ئەركىپولۇچە خومالىيەكان دەكران و سال بەسال پشكىنى بىگانەكان كەمتر دەبوۋە، بەلام لەگەل ئەمەش دا ھەر نىۋى گارود، برايدوود R.J. Braidwood و دوكتور رالف سوليكى و خىزانەكەي رۇزا سوليكى و چەند كەسانى تر ۋەكو بەنىۋ بانگترىن شونەۋار دەدرانە قەلم، ھەزارمىردو زەرزى و شانەدەرو چەرمو وزاۋى چەمى شانەدەر بە نىۋى ئەۋانەۋە پىنەست بوون. سالى ۱۹۴۹ز دوكتور ناجى الاصيل، كە سەروكى بەشى شونەۋارى عىراق بو، توانى لە (بەردەپەلكە)، كە كەۋتوتە سەرووى پۇژھەلاتى چەمچەمالەۋە، چەند ئامىرىكى بەردىن، كە دەگەرتىۋە چەرخى پالىوليت بدۇزىتەۋە.^(۱۸) بەلام سالى ۱۹۵۱ ھەمان شون

لەلايەن دوو ماموستاى ئەمىرىكى كۇلراۋتەۋە ھەندى پاشماۋەي چەرخى مۇستىرىيان ھى پىش ۱۲۰,۰۰۰ سال دۇزىۋەنەۋە. بىجگە لەم شونەش لە (كەرىم شار) و لە (پەلەگەۋرە) ئەمىرىكى بەكان دەستيان كۇدبوۋە پشكىن، ئەۋجا سالى ۱۹۵۴ز گروپىكى پۇژھەلات ناسى ئەمىرىكى لەلايەن ئىنستىۋى شونەۋارناسى شىكاگو بە لى كۇلنەۋەي ناۋچەكانى رۇوبارى زاب دەست پى كىرد، ھىشتا پىش ئەمانىش دوكتور رالف سوليكى سالى ۱۹۵۱ دەستى كۇدبوۋە پشكىنى ئەشكەوتى شانەدەر كە تا شەستەكان ھەر خەرىكى بوۋە. ئەشكەوتى شانەدەر كەۋتوتە شاخەكانى برادوست بەسەر رۇوبارى زىي گەۋرەدا دەروانىت و بە ھەلكەندى ۴۵ پى توانى دوكتور سوليكى چوار چىنى نشىنى مەرقى تىدا بەدى بكات و ئەم چىنانەي بە پىتى ئىنگلىزى ABCD ناۋ ناۋ چىنى D قۇلتىرىن جى نشىن بوو و ئەستورى نزيكەي ۲۸ پى بوۋە. لەم شونەدا پاشماۋەي خۇلەمىش (زىلەمۇ) و ئاگردان و چەند ئامىرىكى بە ئىسك و بەرد دروست كراۋ، كە نىشانەي زىانى مەرقى. چەرخى بەردىنى نىۋەپراست بوۋە، بە رۇۋى بەدەرخست و ھەرۋەھا ئەو دەستگرو كۇنكەرانە، كە لەۋى دا دۇزرانەۋە پەيوەندىيان لەگەل (كولتورى مۇستىرى) دا ھەيە. ئىسكەكانى گاۋ مەرو بزن، لەم مەلبەندەدا دەبنە بەلگەي ئەۋە، كە بزانىن ناۋو ھەۋاي ئەو سەردەمە فىنكىيىكى (مام ناۋەندى) ھەبوۋە. بە گشتى پاشماۋەكانى ئەشكەوتى (ھەزار مىرد) و شانەدەرى D ھاۋچش و ھاۋ جورى پاشماۋەي كولتورى مۇستىرى (بەردەپەلكە) ن ئەمانە لەھەمان كات دا ھاۋجۇرن لەگەل ئامىرەكانى ئەشكەوتى (گلى سور) لە شاخەكانى بىستون دا.

لەلايىكى ترەۋە ئەو پاشماۋانەي ئەشكەوتى زەرزى ھەندىك جىاۋازىيان ھەيە لەگەل ئەۋانەي پىشۋودا كە لە سەردەمى پالىوليتەۋە ماۋن، ھەرۋەھا لەگەل ئەۋانەش دا، كە لە برادوست و (شانەدەر C) دا دۇزراۋنەتەۋە. ئەم كولتورە لەلايەن خاتوو گارود بە «كولتورى زەرزى» ناۋسراۋە چۈنكە تىكىنىكى دورست كراۋەكانى شىۋەيىكى تايەتى خۇي ھەيە. لىرەدا جۇرە

همرکشی دوزراوه‌توه، که به چه‌شنی (نه‌توفی - نطوف) ی به سولگه‌تو چه‌شنه بویه‌کم جار له ولاتی فه‌له ستین دا عتیه‌توه. پسرورکان سردمی پاشماوه‌کانی زهرزی عکرتیه بو کوتایی پالیولیتی پاشین، که سنووری کوتایی همگه‌ت سردمی میزولیت دا نزیک ده‌بیتوه (چه‌رخي بردینی نیرت). وه له به‌رزترین چینه‌کانی زهرزی هندی پارچه‌ی هراترایی خرو تیزکراو و سی‌گوشه‌ی بینراوه‌تا ئیستا به هروقی لی کولراوه‌توه، به‌لام په‌یوه‌ندی نیوان (پالیولیت و میزولیت) دا لم کولتوره‌دا به روونی دیار نی‌یه.

هملکه‌ندراوه‌کانی ناوچه‌کانی روزه‌لانی نیوه‌پاست واکه‌من، که کولتوره‌کانی سردمی پالیولیت به همان پهلکی پیشکوتن و په‌رسه‌ندن دا تی‌په‌ریوه. هرچونیک بیت نه لایکی تروه‌ت نامیره‌کانی ناوچه‌ی (نه‌توف) بهو نامیرانه ده‌چن که له کوردستان و نیوه‌پاستی تیران دا دوزراوه‌توهو، شه‌مه صان‌گه‌نیتته نه‌نجامیک، که بلین، نهو مروفانه‌ی نه‌م ناوچه‌ی فرولته په‌یوه‌ندی‌یان به‌په‌کتر به‌ستوه‌تیکه‌لاوی له کولتوریان دا همیوه، ته‌ناهت نهو په‌یوه‌ندی‌یه له‌گه‌ل نیوه‌پاستی تاسیاو هیندستانیش دا هه‌بووه. لم سردمه‌ه دوورو دریزه‌کونه‌دا، مروف به شهره‌ی زیاهو، له سهره‌تادا کیوی بووه له‌گه‌ل نه‌م ولستی‌یه‌ش دا مروف وه‌کو هه‌بوونیکي (کاتن)یکي جیاواز له کولتوردا، په‌یوه‌ندی بچراوه‌له‌په‌کتری لم هه‌ریمانداو له‌هه‌ر یکه لم شوناندا مهرچه‌کانی سروشت و تاووه‌مو سنووری بو نهو هه‌بوونه داناهو له هندی شونین دا وه‌کو ولاتی میسرو کوردستان و میزوپوتامیاو هیندستان دا نهو مهرجانه بوونه‌ته هوی پیشکوتنی تابوری و کومه‌لایه‌تی و فسیولوجی و پاشان دینی و سیاسی و له به‌رزه‌وه‌ندی ئادهمیزاد بووه. له‌بهر شه‌یشه لم ولاتاندا په‌لی پیشکوتنی کومه‌ل زور له پیش شونانی تر له جیهان دا به‌دی‌ده‌کرت.

بم جوړه ده‌توانریت بگوترتیت پیشکوتن به گشتی له ناوچه‌کانی هه‌مه جوړی جیهان دا له یکه سه‌لام دا نه‌بووه به‌لکو نهو پیشکوتنه له هندی شونین زوتتر رووی‌داوه و کوردستان په‌کیکه لهو شونان. ناوچه به‌رزه‌کان و شاخه‌کانی کوردستان،

مه‌ل‌ه‌ندی مروفی راوکهر بووه چونکه هه‌موو جوړی مهرجی ژبانی سهرتایی تیدا هه‌بووه و، نه‌م راستیه‌ش به‌دیتی ن‌تیسکی هه‌مه جوړی گیانله‌به‌ری نهو سردمه‌ه کونه له هه‌لکه‌ندراوه‌کانی نهو شه‌شکوتانه به‌دی ده‌کرتیت که له‌بهر به‌فرو سه‌رما خزاونه‌ته نیویان.

بو دوزینه‌وه‌ی شونیه‌واری نه‌م جوړه ژبانه‌ی مروفی به‌ردینی کون له کوردستان دا، پسروری تهرکیولوجی به نیویانگه رالف سولیکي R. Solleki له‌گه‌ل نه‌ندامانی کومه‌لی خوی‌دا ده‌ست ده‌که‌ن به پشکین، له سی مه‌ل‌ه‌ندی ناوچه‌ی شانده‌مردا (له‌سهر روویاری زینی گه‌وره شه‌شکوتی شانده‌مرد، گوندی شکیت و زهوی چه‌می شانده‌مرد، که له کوتایی دا نه‌نجامیکی به سوودی دایه‌وه ده‌ستیان و گرنگی‌یکي زانستی هه‌بوو بو تهرکیولوجیا به گشتی.

له کاتی هه‌ل که‌ندنی شه‌شکوتی شانده‌مردا سالانی ۱۹۵۱ - ۱۹۵۲ز وا بو سولیکي ده‌رکوت که چینه‌کانی کولتوری (هه‌مه جوړی پله‌کانی ژبانی مروفی نهو سردمه‌ه) جیاوازن له‌په‌کتری. له‌راستی دا شانده‌مرد په‌کیکه لهو شه‌شکوته مه‌زنانه‌ی کوردستان و هه‌موو مهرجی ژبانیکی تاسوه‌ی تیدا هه‌بووه. نه‌مرو پانایی به‌رده‌رگای شه‌شکوته‌که ۸۲ پی‌یه (نزیکه‌ی ۲۰ مه‌تره) و به‌رزایی ده‌گاته ۲۶ پی (پینج مه‌تر) و له ناوه‌وه شه‌شکوته‌که ۱۷۵ پی‌یه (نزیکه‌ی ۴۰ مه‌تره) دریزه‌وه به‌رزایی ده‌گاته ۴۵ پی (نزیکه‌ی ۱۰ مه‌تر) له زمینه‌که‌ی نه‌مرو و له کاتیک دا نهو به‌رزایی په‌ده‌گاته ۱۳۰ پی (نزیکه‌ی ۳۰ مه‌تره) کتپر میچه‌که‌ی له‌گه‌ل زمینه‌که‌ی په‌کتری ده‌گرنه‌وه. له کاتی هه‌ل‌که‌ندنه‌وه‌دا سالنی ۱۹۶۰ز دا ده‌رکوت، له کوتایی شه‌شکوته‌که‌دا کونیک هه‌په که ده‌گاته هولیکي گه‌وره‌ی دووه‌م. بهم جوړه سولیکي ده‌ستی‌کرد به هه‌ل که‌ندنی نه‌م شه‌شکوته‌وه نهو چینانه‌ی سهرده‌می ژبانی مروفی تیدا بهم جوړه‌ی خواره‌وه دابه‌ش کرد:

۱ - چینی A به‌رزترین چینه له شه‌شکوته‌که‌دا له سهرده‌می (نیولیت)ه

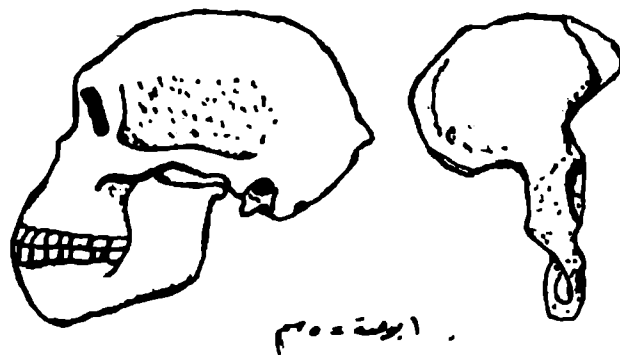
۲ - چینی B ده‌گه‌رتیه‌وه سهرده‌می میزولیت

تەمەنىكى جىياوازدا ئەم دۆزىنەۋەيە زۆر گىرگە بەلای زانستى شۆينەۋارى يەۋە چونكە چەند گىرۋگىرتىكى ئەركىپولۇجى بەمەۋە رۋون بۆۋە .

لە سالى ۱۹۵۳ز پەيكەرى ئىسكى مندالىك دۆزرايەۋە لە ھەل كەندراۋەكانى سالانى ۱۹۵۶ - ۱۹۵۷ كەللەۋ چەند پارچە ئىسكى سى لاۋ دۆزرايەۋە . يەكەمىيان باش پارىزرايۋو و زۆر چاك شىۋەى نىاندرتالى دەرپىۋە . ئىسكى رۋوى دەرپەريۋو ناۋچاۋانى نزم و سەرى پان بۋو، برۆكانىشى پۇقىۋونە دەرۋە . ئەم پاشماۋانە لە سەرۋى چىنى چۋارەمى (چىنى مۋستىرى -) D ئەشكەۋتى شانەدەردا دۆزراۋنەتەۋە .

بەپى لى كۆلنەۋەى سۋلىكى ئەم شىۋە ئىسكە كەللانە لە (كۆمەلى نىاندرتالى پارىزەرن Conservativ Neanderthal type) و جىياۋزە لە (كۆمەلى نىاندرتالى پىشكەۋتۋو progressive Neanderthal type) كە لە ئەشكەۋتى كەرمەل لە فەلەستىن دا دۆزراۋنەتەۋە ، بەلام ئەمانە نىكايەتى يان لەگەل ئەۋ كۆمەلە ھەيە ، كە لە La Chapelle Aux Saints دۆزراۋنەتەۋە .^(۱۱) ئەم ۋتەى سۋلىكى يە ئەۋ دەگەيەنى ، كە مروفى چاخى بەستەلەك (نىاندرتال) لە كوردستان داۋ لە شاخەكانى زاگروس دا تىپى خۆى بۇ ماۋەيىكى درىز پاراستۋو، كەچى ئەۋەى ۋلاتانى رۆزھەلاتى زەرياي سې نىۋەراست تىكەلۋى ھەر دوو شىۋەى نىاندرتال ھو ساپىسى تىدا ديارە ، ۋتە ئەۋ گۆرىنە فىيۋلۇجى بە لە تەنى مروف دا لەۋ شۆينانەدا زوۋتر پۋوى داۋو ماۋەى ژيانى نىاندرتال لەۋنى دا كورتر بۋوۋ مەرجى مانەۋەى ئەم مروفە لە ۋلاتى كوردەۋارى دا ھەر بەردەۋام بۋو .

ئەم بىرۋاۋەپە تا پلەيىك لەگەل راستى دا رىك ناكەۋىت چونكە تىپى نىاندرتالى كوردستان ، بە پى كات ، كۆترە لەۋەى فەلەستىن ئەك لەبەر زورۋى جۇگرافى ۋئاۋوھەۋاى ھەمان چاخ ، كە ھەردوۋىكىان تىدا گوزەرانىان كوردوۋ . پاشان شۆينى فەلەستىن و كوردستان دەكەۋىتە ھەمان ناۋچە ، كە بەفر لە چاخى بەستەلەك دا گرتىۋوۋەۋو، ئەۋرەۋشتەى مروفى كەرمەل ، كە لە مروفى ھوشيار نىزىكى دەكاتەۋە ، دەپتە بەلگەى ئەۋەى بگوتىرت كە كاتى ژيانى دەرنگت بۋوۋ تا ئەۋەى شاخەكانى

كەللە سەرى مروفى (لە مەيمون چۋو)

۳ - چىنى C دەگەرتەۋە سەردەمى دەرەنگى (كۆتايى) پالىۋىت . رالف سۋلىكى نىۋى ئەم سەردەمەى ناۋە بە (برادۋست) بەنىۋى ناۋچەكەۋە .

۴ - چىنى D دەگەرتەۋە نىۋەراستى سەردەمى پالىۋىت ، ۋتە پلەى مۋستىرى

پاش ئەم كارە مەزنىەى سۋلىكى ۋادەركەۋت ، كە ئەۋ ئامىرانەى سەردەمى پالىۋىتى ئەشكەۋتى شانەدەر پەيۋەندى بەسەردەمى جىۋلۇجى (پلاستوسىن) ھۋە ھەيە .^(۱۹)

ھەرۋەھا دەرەكەۋت ، كە چىنەكانى ئەم ئەشكەۋتە لە چەند سەردەمىكى جىياۋزدا مەلئەندى ژيانى مروف بۋو بەپى پسانەۋو لە نىۋان ئەۋ شتانه ، كە لەم مەلئەندانەدا دۆزراۋنەۋە ، ھەندىك ئامىرى كار بۋو ۋەكۋ كىردى بەردىنى تىزكراۋ چەكۋشى دەستەدار ، كە دەگەرتەۋە سەردەمى ميزۋىت (شانەدەر چىنى B) ھەرۋەھا ئىسكى گيان لەبەر (ۋەكۋ مانگا ، بزىن و مەپ) ۋپشتى كىسەل ۋپاشماۋەى ئىسكى ماسى . ئەمانە ھەمۋىيان دەبنە بەلگەيىك بۇ ئەۋەى بتۋانرت بگوتىرت ، كە ئاۋوھەۋاى ئەۋ سەردەمانە لەم ناۋچانەى رۆزھەلاتى نىۋەراست دا فىنك (معتدل) بۋو . بەلام لە ھەمۋى پتر سرنج راکىشەرە دۆزىنەۋەى چەند ئىسكە پەيكەرىكى (ھىكل عظمى) مروفى نىاندرتالەۋ لە چەند

ٹیسکہ پیکہ رنگی نیاندرتال
کہرمل - فہلہ بستین

دو دینہی داتا ہراوی مروئے نیاندرتال

جوری ناشتی مروقی نیاندرتال

چینستان.

هلایکی ترهوه، پاش دۆزینه‌وی ئیسکه نیاندرتالیه‌کان له
ساله ۱۹۵۶ - ۱۹۵۷ز له ئه‌شکه‌وتی شانهدردا، سولیکی له
ساله ۱۹۶۱ز دنووسیت که‌وا «ئامیره‌کانی کار، که له‌گه‌ل ئهم
تیکته‌ی نیاندرتال دا دۆزرانه‌وه له شانهدردا زۆر نیزیکن به
تیج له‌گه‌ل ئه‌وانه‌ی فه‌له‌ستین دا، که له چهرخی لیفالواز و
جیتیری، به‌لام ده‌گه‌رینه‌وه کاتیکی دره‌نگتر له پله‌ی دوایی
جرخی لیفالوازو موستیری (Levallois mousterian) له
که‌میل دا»^(۲۲)

هیچی بیروباوه‌ری سولیکی نیاندرتالی شانهدردا ئامیریکی وای
هکلوه‌یناوه، که به تیپ نویتسر بووه له تیپ ئامیری‌کاری
یاندرتالی فه‌له‌ستین، ههرچه‌نده خوی له کاتیکی کۆنتردا
تیج. به‌م جوژه واده‌ده‌که‌ویت، که سولیکی ده‌یه‌ویت بلیت،
که مرۆفی شانهدردا ئامیری پیشکه‌وتوو و تیکنولوجیاییکی به‌رزتری
هکلوه‌یناوه، تا ده‌گاته بیروباوه‌رینک و بلیت، که له ههمان
کته‌ دا (واته چهرخی موستیری) له رۆژه‌لانی نیوه‌راست دا
عوو هه‌وای (مناخ) جیاواز هه‌بووه، ئه‌میش ده‌بیت به گومان
بیرگیریت.

هه‌روه‌ها سولیکی ده‌لیت له کاتی پیشکه‌وتنی ئامیری کاردا
و گوامسته‌وه‌یان له نیوه‌راستی پالیولیته‌وه بو کۆتایی ئهم چهرخه له
شانه‌مردا، پله‌ییکی پساو هه‌یه (Hiatus) سولیکی وای ده‌بینیت،
هوی ئهم پسانه‌وه‌یه په‌یدا‌بوونی پله‌ییکی سه‌رمایه و نیاندرتال له‌و
کته‌دا فه‌وتاره، له نیوان ۴۵,۰۰۰ - ۴۰,۰۰۰ ساله‌مه‌وه‌به‌ر
بووه، به‌لام ئهم بیروباوه‌ره‌ش ناتوانریت وه‌کو راستی‌یک
بیرگیریت، چونکه ئه‌و پله‌ی سه‌رمایی به‌هیچ جوړینک
نه‌گه‌یشتوته ناوچه‌کانی باشووری چیاکانی کوردستان و ئه‌و مرۆفه
به سووکی ده‌یتوانی له‌و سه‌رمایه‌ پرگاری بیت. له‌لاییکی تره‌وه
گیان له‌به‌ره‌کان به‌رده‌وام بوون له ژیان داو له‌ههمان سه‌رده‌م داو
له زۆر ناوچه‌کانی جیهان دا، واته ئاووه‌هوا ناییت به هوی
سه‌ره‌کی فه‌وتانندی مرۆف چونکه پله‌ی هوشی به‌رزتره له‌و
گیان له‌به‌رانه که نه‌فه‌وتاون. پاشان که گه‌رمایه‌ک په‌یدا‌بووه
مرۆف دووباره گه‌راوه‌ته‌وه ناوچه‌ی شانهدردو له ههمان

ئه‌شکه‌وت دا جیگیر بووه و پاشماوه‌کانی چینی C,B,A ئه‌شکه‌وته‌که
ئهم دیارده‌یه روون ده‌گه‌نه‌وه. به‌م جوژه ده‌توانین بلیین هوی ئه‌و
پله‌ی پسانه‌وه‌یه نیوان چینی D,C ده‌گه‌رینه‌وه ئه‌و گوامسته‌وه‌ی
کاتی نیاندرتاله نه‌ک فه‌وتانی ره‌گه‌زه‌که‌یان. هیشتا ئهم پرۆسیسه،
پاش پتر له چاره‌که سه‌ده‌نیک، به ته‌واوی لیان نه‌کولیه‌ته‌وه،
ههرچیش بێجکه له نووسینه‌کانی سولیکی گووتراوه ته‌نها نیوی
ئهم ئه‌شکه‌وته‌وه پاشماوه‌کانی ته‌وی و هیچی تر. له‌م بواره‌دا دوو
پرسی گرنگ هه‌میشه دینه کایه‌وه:

۱ - چۆن مرۆف له‌م ئه‌شکه‌وته‌ی شانهدردا پیشکه‌وت؟ ئایا
ئهو پیشکه‌وتنه به‌ته‌نیا، یان له‌گه‌ل کۆمه‌لانی تر بووه؟ چ
په‌یه‌وندی‌ییکی له‌گه‌ل هاوگینسی خوی له فه‌له‌ستین دا هه‌بووه؟
ئایا ئهم مرۆفه له کوردستان دا فه‌وتا، یان نه‌وه‌ی به‌جی هیشت؟
۲ - ئه‌و نه‌وه‌یه‌ی مرۆفی شانهدردا چ په‌یه‌وندی‌ییکی به مرۆفی
چهرخی میزولیت و نیولیشه‌وه له ههمان ناوچه‌دا هه‌یه؟. له
راستی دا وه‌لامی ئهم پرسیارانه ئاسان نی‌یه تاکو ته‌نجامی
لی کۆلینه‌وه‌ی جیولوجی و ئه‌رکیولۆژی و مورفولۆژی و میژووی
به‌ته‌واوی له کوردستان دا نه‌گاته پله‌ییکی به‌رز، به‌لام له‌گه‌ل
ئهم گیروگرفته‌دا ده‌توانریت وینه‌ییکی سه‌ره‌تایی بوژیانی ئه‌و
مرۆفه بکیشریت. بی‌گومان ئهم مرۆفه راوکه‌ر بووه. به‌واتاییکی تر
هه‌میشه له هاتوو‌چوون دا بووه مه‌لبه‌ندیکی تایه‌تی نه‌بووه،
به‌لام وا دیاره له زستان دا مه‌لبه‌ندیکی وه‌کو ئه‌شکه‌وتی
شانهدردی بو ماوه‌نیک به‌کاره‌یناوه نه‌ک ته‌نها له‌به‌ر سه‌رما به‌لکو
بو پاراستنی خواره‌مه‌نیشی. له‌گه‌ل گۆرینی مناخ نیوان
۴۵,۰۰۰ - ۴۰,۰۰۰ ساله پیش ئه‌مرو، وادیاره ئامیری کارو
راوی گۆرینی‌ییکی هاتوته سه‌رو هه‌روه‌ها ئه‌و گۆرینه له
خواره‌مه‌نی‌دا پرووی داوه. به گۆرینی جوړی خواردن ده‌بیت
گۆرینیکی فیزیکی له له‌شی دا پرووی دا‌بیت. له‌لاییکی تره‌وه
مرۆفی شانهدردا هه‌ر به‌و ناوچه‌یه‌وه پیوه‌ست نه‌بووه، به‌لکو ئازاد
بووه له گۆره‌رانی دا بو هینانه‌دی ته‌نجامی راوه‌که‌ی.

ئهم جوژه مرۆفه وه‌کو گوترا هه‌تا کو ئیستا له هه‌شت مه‌لبه‌ندی
رۆژه‌لانی نیوه‌راست دا پاشماوه‌ی دۆزراوه‌ته‌وه، کورین له
تورکیا که له چهند پارچه‌ی دانی نیاندرتال بووه، هه‌روه‌ها له

ئەزبوتیە (لە شەشکەوتەکانی البطن واسخول لە چیاى کەرمەلدا) و شوکبە و قفزة لە فەلەستین داو بیستون لە چیاکانی زاگروس داو لەدوایی دا لە شانەدەردا لە کوردستانی عیراق دا. ئیسکی مروفانی ئەم مەلەبەندانە وای دەرخستوو کە هەموویان لە هەمان کات دا نەژیاون. یەکەم جار ئیسکی نیاندرتال لە شانەدەردا لە چینی موستیری دا بە قولایی ۷,۳۰ مەتر دوزراوەتەووە بە چاکی پارێزراون و هەموو شیوەی تەنی نیاندرتالی بە روونی پێویان دیارە. سۆلیکی کاتیان دەباتە ۶۰,۰۰۰ سالی لەمەوبەر، پاشان ئیسکی سێ کەسی تر دەدوژیتەووە کاتیان دەگەریتەووە ۴۵,۰۰۰ سالی لەمەوبەر.^(۲۳) بە هەموویان دەبنە هەفت مروفی نیاندرتال، بەلام لە چینه بەرزەکانی (شانەدەر A) دا ئیسکی مروفیک دوزراوەتەووە لە چەرخى نیولیت بوو کە زۆر جیاوازه لە شیوەی نیاندرتال.^(۲۴) لە نیوان ئەو ژمارە ئیسکانەى نیاندرتال یەکیکیان هی مندالیکە لە تەمەنی نزیکەى شەش سالی داو ئەویتریان لاویکە لە شانزە سالی داو لە ملی دا هەندى پارچەى (گوئی ماسی) هەل و اسنراوه، لێرە دا ئەوێ سرنج پراکیشەر بیت هەندى پاشماوێ بویاغ، کە لە گەلا دروست کراوه، بەجى ماوه، لە گەل چە کوشى بەردین دا هەروەها لەو سرنج پراکیشەرانی ئیسکی مروفیکە لە چل سالی دا دەستیکى بە چەقوی بەردین براوه هەروەکو دوکتور د. ت ستیوارت دەلیت، وادیارە لە کاتی دایک بوونی دا دەستیکى ئیفلج بووه. بیجگە لەمانە پاشماوێ گۆل و هەندى گیاو رووه کیش دوزراوەتەووە.^(۲۵) لەو راستیانەى بو ئیمە روون بوئەووە ئەوێ، کە نیاندرتال باوهری پەوشتی تاییەتی خۆی هەبووه دەربارەى ناشتنی مروف لە گۆردا و خاوهن جوړه داب و نەریتیکی ماتەماوی بووه. وێنە دەربارەى ئەم دیارەدیه لە رۆژەلاتی نیوهراست دا ئەو لی کۆلینەوانە بوو، کە لە سالی ۱۹۷۰ دا لە لوینان دا کراو، بیجگە لەو شتانەى کە بە نیاندرتال پێوئەستە، ئیسکی ئاسکیک و بەشیوەییکى تاییەتی لای لەشی ئەو مروفه دانرابووه،^(۲۶) کە بەلگەى جوړه باوهریکى تاییینی، ئاسک رۆلیکی هەبووه لەو باوهرەدا. ئەمە ئەووە دەگەیهنی کە کۆمەلی مروفی نیاندرتالی رۆژەلاتی نیوهراست (هەروەها کوردستان) کۆمەلێکی خاوهن هۆش و بیربووه،

دەشییت ئەم مروفه لە نیوان چیاکانی زاگروس و توروس و لوبنان و فەلەستین دا لە هات وچوون دا بووبیت و پەيوەندی یەکیان لە گەل یەکتیری دا هەبووبیت و، ئەم دیارەدیهش بی گومان ئەنجامی پیوستی بە ئابوری یەکانی بووه، کە بە راوچیهتی هیناویەتی یەدی و پەلە بە پەلە بە کارهینانی گۆشتی گیان لەبەر هەروەها ماسی، ئامیری راو و کارکردنی پیشکەوتوتر بوو، کە لە بەردو لە ئیسک دروستی دەکردو، و بە پیشکەوتنی هەمەلایەکی ژیان ئەنجامی فراوان بوونی ئاسۆی بییری ئەم جوړه مروفه بووه. برینی دەستی یەکیک لە نیاندرتالەکانی شانەدەر بە رەوشتیکی پزیشکانە بەلگەى ئەو فراوان بوونە یە لە زانستی سەرەتای دا، کە تا درەنگە لە میژوودا هەر هەمان رەوشت بەردەوام بووه. ئەم جوړه ئامیرانە، چ بۆکار، چ بۆ برینی لاشە، لە زۆر مەلەبەندانەکانی رۆژەلاتی نیوهراست دا بە شیوه لەبەك دەکەن. بە وێنە ئامیری چەرخى موستیری شانەدەر (چینی D) بە تیپ زۆر بە تیپی هەزار میرد دەکات (چینی C) و هەروەها لەوێ بەردە پەلکە و ئینجا لەوێ ئەشکەوتی (گلی سور) لە بیستون دا، هەتاکو لەوانەى کە لە سوریوا لە شونانی تر دوزراوئەتەووە. ئەو ئامیرانەى چینی بەرزى چەرخى پالیولیتی درەنگ دیسانەو لەبە کتیری دەکەن و لە کوردستان دا لە چەند شونیکى دوور لەبەك دوزراوەتەووە وەکو بەلی گەورە، بیخال، ئەشکەوتی براک و شنگار، کە هەموویان لە دێرینخانەى عیراق لە بەغدا پارێزراون. ئەو پاشماوه کولتوری یەو ئامیری کارانە، کە دەبنە بەلگەى گواستەوێ ژیانی مروف لە پالیولیتی بەرزەووە بەرەو چەرخى میزولیت دەتوانریت لە هەل کەندراوێکانی (کەریم شارو مەلفەعات و گرد چای) بەرچاو بکەوئیت. ئەمانە نیشانەى ئەو پیشکەوتنەى ئادەمیزادن لە ولاتی کوردەواری دا هەروەها پەلێ گواستەوێ یانە بەرەو چەرخى (نیولیت) داو، هۆی ئەو فینک بوونەى ئاوووه وایە، کە لە گشت ولاتانی خوارووی رۆژئاوای کەرتی ئاسیا رووی داوه. بە واتایەکی تر هەموو جوړه مەرجیک پەیدا بووه لەم ولاتانەدا بۆ پیشکەوتنی کشتوکال و پەیدا بوونی لێرو جەنگەلستان، کە دەبنە هۆی کۆبوونەوێ مروف تێدا و پیشکەوتنی بەرەو ژیانیکی

حرز ترو چاکترو گورانه‌وی مهرجی به‌ره‌م هینانی له پاره‌وه یو کێلانی زه‌وی، وا دیاره‌ ناوو هه‌وای چاخ‌ی می‌زولیت و هه‌روه‌ها بی‌نیث زۆر جیاوازی له‌گه‌ل ه‌ی نه‌م‌پ‌و‌دا نه‌بووه، چونکه‌ نه‌و نه‌رته‌ که‌ بۆ ناگردان له‌ (پاله‌گه‌وره) به‌کارهاتوون ه‌یشتا هه‌ر له‌ هه‌مان ناوچه‌ ده‌روین.

نه‌ لایه‌کی تیره‌وه، له‌م چاخانه‌دا به‌شێوه‌ ئامیژه‌کان په‌یوه‌ندی‌یان ه‌ وانه‌وه‌ هه‌یه‌ که‌ له‌ ناوچه‌کانی زه‌ریای قه‌زوین دۆزراوه‌ته‌وه‌ بۆ یه‌ نه‌وه‌ی له‌ نه‌شکه‌وتی زه‌ری دۆزراوه‌ته‌وه، که‌ س‌ی‌گوشه‌و لایه‌کی زانیانه‌ تیزکراوه‌و نه‌مانه‌ هه‌روه‌ها له‌ شانه‌ده‌ریش یه‌راوه‌ته‌وه‌و به‌ کومه‌ل له‌ ناوچه‌کانی قه‌زوین دا باو بووه. له‌ یه‌نه‌گه‌وره) هه‌روه‌ها شیه‌وی هه‌نده‌سی وا باو بووه، که‌ دوو یه‌وی به‌ جیاوازی پ‌و‌وتوش کراوه. ⁽¹⁷⁾ له‌ هه‌مان کاتیش دا ئه‌م جیه‌ندی‌یانه‌ له‌گه‌ل ئامیژه‌کانی کولتوری (نظوف) دا هه‌یه‌ که‌ نه‌گه‌رینه‌وه‌ هه‌مان سه‌رده‌م.

مرۆف له‌ چه‌رخ‌ی (می‌زولیت) دا ته‌نها له‌ نه‌شکه‌وت دا ح‌زیاوه‌ به‌ئ‌ک‌وه‌ستی کردوه‌و به‌ ژیان له‌ ده‌ره‌وه‌ی ئه‌م نه‌شکه‌وتانه‌دا له‌ به‌ر ه‌وی پ‌ا‌و‌چه‌تیان و کوچ‌ کردنیان و ی‌ی‌گومان نه‌ ه‌ویه‌ نه‌و په‌یوه‌ندی‌یانه‌ی مرۆفانی کوردستان له‌گه‌ل ه‌چه‌کانی قه‌زوین دا په‌یدا کردوه‌و، له‌گه‌ل نه‌وه‌ش دا، به‌ه‌وی گه‌رینی وه‌رزه‌کان پ‌و‌ویان به‌وه‌ ده‌شته‌کانی خوارووشیان کردوه‌.

نه‌وه‌ی شایه‌نی باسه‌ لیه‌دا، پاشماوه‌ی نه‌و پ‌و‌وه‌کانه، له‌ نه‌شکه‌وته‌کانی ئه‌م سه‌رده‌مانه‌ بیناوان ه‌یشتا هه‌ر له‌ هه‌مان نه‌و ناوچه‌نه‌دا ده‌روین و، نه‌مانه‌ به‌پ‌ی‌ی (کاربونی 14) ⁽¹⁸⁾ تواناوه‌ سنوور بۆ کاتی ژیا‌نی نه‌و سه‌رده‌مه‌ دان‌ی به‌ وینه‌ نه‌وه‌ی له‌ (شانه‌ده‌ر B) دۆزرايه‌وه‌ توانرا به‌م جو‌زه‌ کاته‌که‌ی له‌ سنووری 10040 سال (+ - 974/400) پ. ز بزانه‌ریست و چینه‌ نوێکانی (زه‌ری) ش‌ بگه‌رینه‌وه‌ 11000 - 9000 سال پ. ز. به‌م جو‌زه‌ ده‌زانه‌ریست، که‌ هه‌ردوو مه‌ل‌به‌ند ده‌گه‌رینه‌وه‌ هه‌مان سه‌رده‌م. هه‌ر له‌م سه‌رده‌مه‌ش دا شیه‌وی هه‌نده‌سی نه‌و ئامیژه‌نه‌ و ن ده‌بیت چ له‌ کوردستان و چ له‌ ناوچه‌کانی قه‌ف‌ق‌سیادا، واته‌ ئه‌م شیه‌وه‌کارانه‌ له‌ که‌ریم‌ شار، گ‌رد‌چ‌ای، مه‌لفه‌عات و هه‌روه‌ها

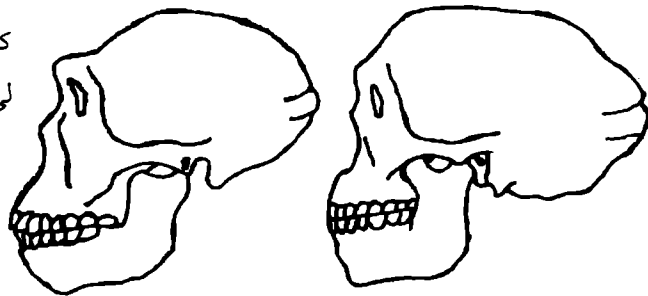
له‌ زاوی‌چه‌می شانه‌ده‌ردا ده‌گه‌رینه‌ شیه‌وی (مایک‌رولیت). پله‌به‌پله‌ دانش‌توانی که‌ریم‌ شار له‌ کۆکردنه‌وه‌ی می‌وه‌هات و سه‌وزه، گ‌وراونه‌ته‌وه‌ سه‌ر ژیا‌نی کشتوکالی له‌م سه‌رده‌مه‌دا هه‌ر به‌ یه‌که‌جاری له‌ نه‌شکه‌وت دوور که‌وتونه‌ته‌وه. ئه‌م دیاره‌یه‌ هه‌روه‌ها له‌ نه‌شکه‌وتی زه‌ری دا به‌دیار ده‌که‌وت پاش نه‌وه‌ی هه‌ندی پاشماوه‌ی پ‌ا‌و‌کردن لیه‌دا دۆزراوه‌ته‌وه، که‌ نیشانه‌ی پله‌ی به‌ج‌ی ه‌یشتنی نه‌شکه‌وته‌که‌ بووه. وه‌ به‌ج‌ی ه‌یشتنی نه‌شکه‌وت به‌ دروست کردنی خانوو بووه، که‌ زیاتر به‌ به‌رد دروست کراوه‌و به‌ پ‌و‌وی له‌ خانووه‌کانی مه‌لفه‌عات دا دیاره، نه‌و خانووانه‌ که‌ هه‌ندی داسی سه‌ره‌تایی ل‌ی‌ دۆزراوه‌ته‌وه‌ به‌لام ژماره‌ی ئه‌م جو‌زه‌ نیشته‌ج‌ی‌یانه‌ له‌ فه‌له‌ستین دا پ‌تره‌ تا کوردستان. له‌ پال ژیا‌نی سه‌ره‌تایی کشتوکال دا، شوانکاره‌یی و به‌خ‌ی‌و‌کردنی ئاژه‌ل شیه‌وی فراوانی وه‌رگه‌رتوه‌و، هه‌روه‌کوله‌و ئ‌س‌ک‌انه‌ هه‌مه‌ جو‌ری نه‌و گیان له‌ به‌رانه‌ له‌و شوێنانه‌دا به‌دیار که‌وتوه‌و گواسته‌وه‌ی شیه‌وی ژیا‌ن له‌ می‌زولیشه‌وه‌ بۆ نیولیت له‌ که‌ریم‌ شاردا به‌ په‌یدا بوونی پ‌ی‌شه‌سازی گ‌ل‌ینه‌یی هه‌ستی پ‌ی‌ ده‌کریت، که‌ له‌ چینه‌ به‌رزه‌کانی ئه‌م مه‌ل‌به‌نده‌دا نه‌و پ‌ی‌شه‌سازی‌یه‌ له‌گه‌ل کولتوری گ‌ل‌ینه‌ی (چه‌رم‌) دا لای چه‌مه‌مه‌ل‌ یه‌ک شیه‌ون و به‌ نیوی گ‌ل‌ینه‌ی (شو‌رش‌ی نیولیت) ناسراوه.

گواسته‌وه‌ له‌ چه‌رخ‌ی می‌زولیشه‌وه‌ بۆ نیولیت له‌ رۆژه‌لاتی نیوه‌راست دا له‌ ده‌وره‌ی سالانی 9000 - 7000 سال پ. ز. پ‌و‌وی داوه‌و نه‌و ش‌ت و مه‌کانه‌ی ئه‌م سه‌رده‌مه‌ له‌ کوردستان دا به‌ شیه‌وه‌ به‌ته‌واوی جیاوازی بوته‌وه‌ له‌وه‌ی له‌ فه‌له‌ستین دا دۆزراوه‌ته‌وه، به‌لام له‌گه‌ل نه‌وانه‌ی ناوچه‌ی قه‌زوین دا زۆر ر‌ی‌کن.

سرنج و سه‌رچاوه‌کان

- 1 - ب‌ر‌وانه‌: رالف لیتون، ش‌ج‌ره‌ الح‌ضاره، الجزء الأول. القاهرة 1958، ص 67، ترجمه‌ أحمد فخري
 - 2 - F.E. Zeuner., Dating the Past. London 1958, P. 145
 - 3 - ب‌و‌ینه‌ پ‌ر‌وانه‌: G. Roux., Ancient Iraq. London 1966 P. 48.
- هه‌روه‌ها پ‌ر‌وانه‌ وه‌رگه‌راوه‌ عه‌ره‌یی یه‌که‌ی ئه‌م کتیبه‌:

دەربارەى گەشەکردنى ژيان و پەرسەندنى مەرفايەتى و بارگۆرىنى
كولتورى ئادەمىزاد لەسەر روى زمىن دا بىروانە ئەم
لى كۆلىنەوانەى خوارەوہ:

Brace, Loring, The Stages of Human Evolution:

Human and Cultural Origins,

Englewood Cliffs, N.J.,

Prentice - Hall, Inc 1967. Scott

Foresman and Company, 1967.

Braidwood, Robert J., Prehistoric Men. Scott,

Foresman and Company, 1967.

مەرفايەتى جاوہ (چەب) و مەرفايەتى چىن (راست)

Buettner - Janusch, John, Origins of Man: Physical

Anthropology, New York, John Wiley

and Sons, Inc, 1966

Campbell, Bernard G, Human Evolution: An

Introduction to Man's Adaptations,

Chicago, Aldine Publishing Co, 1967

Coon, Carleton S, The Origin of Races, New York,

Alfred A. Knopf, Inc, 1963

Howell, F. Clark, Early Man, New York, Time Inc, 1965.

Le Gros Clark W. E, The Fossil Evidence for Human

Evolution. An Introduction to the Study

of Paleanthropology, 2nd ed. Chicago,

University of Chicago Press 1964

Montagu, M. F. Ashley, An Introduction to Physical

Anthropology. 3rd Edition, Spring

Field, Ill, Charles C. Thomas, 1960

Simpson, George G, The Meaning of Human Evolution,

New Haven, Yale University Press 1952.

Washburn, Sherwood L - (ed) Social Life of Early

Man, New York, Viking Fund

Publications in Anthropology, No. 31, 1961

۱۰ - دەربارەى ئەم بابەتە بىروانە ئىنسوكلوپىدىيەى بەرىتەنى،

جورج رۆ، العراق القديم بغداد ۱۹۸۴/۱۹۸۶، ص ۶۷

ترجمة حسين علوان حسين.

۴ - بۆتەو بەشانە بىروانە:

رالف. بيلز، هارى هويچر، مقدمة في الأنثروبولوجيا

العامه. الجزء الأول، القاهرة - نيويورك ۱۹۷۶، ص ۲۱۷ -

۲۱۸، ترجمة د، محمد الجوهري، د. السيد محمد الحسيني.

۵ - هەمان سەرچاوەى پيشوو. هەرەها بىروانە جورج رۆ،

هەمان سەرچاوە، ل ۶۷.

۶ - بىروانە: - Wells H.G., The Outline of History London -

Toronto and Melbourne 1923, P.34

۷ - دەربارەى لىدونى ئەم بىروانە بە وىنە بىروانە:

Leakey L.S.B. and Vanne M. Goodall., Unveiling

Man's Origin, Cambridge, Mass.,

Schenkman publishing Company

۸ - بۆ ئەم تىورىانە بىروانە:

I. Auguta, Z. Burian., Jizn Drevnego

2.chelovek - Prague 1971. str-29.

بە زمانى روسى.

۹ - بىروانە:

رالف ل. بيلز، هارى هويچر، سەرچاوەى پيشوو، ل ۶۰

- معنی نیاندرتال.
- ۱۱ - بروانه هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو.
- ۱۲ - ده‌باره‌ی ئەم بیروباوه‌پا‌نه سه‌یریکی ئەم سه‌رچاوه‌ی
حورموه بکه و به‌تایه‌تی ئەوانه‌ی رایت، که له بلاوکه‌ره‌وه‌کانی
سه‌رگی شوینه‌واری ئەمه‌ریکایی (BASOR) بلاوی کردۆنه‌وه:
- H. H. Boesch. Das Klima des Nahem Osten
Vierteljahresscher d. Naturforsch Ges.
Zurich (1941), 86, S. 8 - 61
- H. E. Wright. Geoloical Setting of four prehistoric Sites
in north Eastern Iraq - Amer. Schools of
Oriental Research, Bull. 128, P. 11 - 24. (1952)
- H. E. Wright, Late Pleistocene Clim ate of Europe
a review Geol. Soc America, Bull. 72, P. 933 - 935
- F. E. Zeuner, Dating the Past. London 1958
- K. P. Oakley, Mam the Tool- Maker, London 1958
- هه‌روه‌ها بروانه لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی رایت له (سوم‌دا):
H. E. Wright Jnr, Geological Aspects of the
Archaeology of Iraq - Sumer, XI (1955), PP. 83 - 88
- H. E. Wright, Jnr and B. Howe, Preliminary Report
On Soundings at Barda Balka, Sumer,
VII (1951), PP. 107 - 10
- بروانه جورج رو سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ل ۶۶
- سه‌بارت به چه‌رخ‌ی به‌ردینی به‌رز، پله‌ی (نیسولیت) و
سه‌رگی کشتوکال له میژووی ولاتی کورده‌واری‌دا، که په‌کیکه
له هه‌ره‌ دیارده مه‌زنه‌کانی ئەو چه‌رخه، به‌ندی چواره‌می، به‌شی
به‌کمی نامه‌ی دوکتورا که مه‌و لێه‌دا مه‌به‌ستمان نی‌یه.
- Ralph Solecki, The 1956 - 1957 Season - ۱۵
at Shanidar, Iraq - Sumer,
Vol - XIV, 1958
- D. GARROD., The Paleolithic Of Southern - ۱۶
Kurdistan, Cxcavations the
Care of Zarzi and Hazar Merd
Bulletin No 6, American School
- of Prehist. Research, New Haren - 1930.
- R. GHRISHMAN., Iran. London 1954, P. 27 - ۱۷
- NAJI - AL - Asil, Barda Balka, Sumer, V (1946) - ۱۸
PP. 205 - 6
- Ralph Solecki, The 1956 - 1957 Season - ۱۹
at Shanidar, Iraq. Sumer,
Vol - XIV, 1958. P. 106
- ۲۰ - هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو.
- ۲۱ - هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو.
- 22 - Ralph Solek., Sumer. Vol. XVII, 1961, P. 61
- هه‌مان بیروباوه‌ر له‌لایه‌ن گاروده‌وه باس کراوه ده‌باره‌ی
کرده‌وه‌کانی مروفی چینه نزمه‌کانی ئەشکه‌وتی هه‌زارمێرد که
ده‌گه‌رینه‌وه چه‌رخ‌ی لفسالوزی - موسییری، له‌لایه‌ن جورج رو
دووپات کراوه‌ته‌وه. بروانه: جورج رو، سه‌رچاوه‌ی پیشوو،
ل ۷۱، وه‌رگه‌راوه عه‌ره‌به‌یه‌که‌ی ل ۵۱ چاپی ئینگلیزه‌که‌ی
۲۳ - هه‌مان سه‌رچاوه‌ ل ۸۷
- ۲۴ - طه باقر، فزاد سفر هه‌مان سه‌رچاوه‌ی رابوردوو، ل - ۲
- 25- R.Solecki ., Sumer. VOL. XVLLL, 1962, p.107. - ۲۵
- Za Rubejom. Raskopki V Shanidar, 25 Juni - 1 JuLi. - ۲۶
Moskova 1971, Stv.28
- گۆفاری (زه‌روبیژۆم) به‌ زمانی روسی.
- V.M. Masson., Srednyaya Aziya iDrevnii vostok. M - ۲۷
L 1964, str 140
- به‌ زمانی روسی.
- ۲۸ - په‌کیک له ئیزوتوپاتی تیشکدار، که (کاربۆنی ۱۴) په ،
هه‌رده‌م له سه‌ر رووی زه‌مین دا هه‌یه، چونکه خۆی ئەنجامی
که‌وتنی تیشکی هه‌بوون و ئەوتۆمی نه‌یتروژینه. ئورگانه‌کانی
زیندووی رووه‌ک و گیان له‌به‌ر هه‌ندیک کاربۆن (ئیزوتوپ) له
هه‌وا ده‌مژیت و، ئەم مژینه به‌ مردنی ئەو رووه‌ک و گیان له‌به‌رانه
ده‌هه‌ستیت و له‌به‌رته‌وه‌ی کاربۆنی ۱۴ (ئیزوتوپ) نیوژیانی هه‌یه
(۵۵۶۸ + ۳۰ سال)، به‌م جوړه ده‌توانریت ریزه‌ی سه‌دی
(النسبة المثوية) ئەم کاربۆنه (ئیزوتوپ) له‌و گیانه‌دا سنووری بو
دابئری.

أنسان

العصر الجليدي

الدكتور

جمال رشيد أحمد

قسم التاريخ - كلية الآداب

جامعة بغداد

٦

جوهريّة في آراء الأثار والبايولوجيا والانثروبولوجيا، لكن الحفريات التي جرت في جاوه أكدت بأن الانسان المعروف فيما بعد بـ (انسان جاوه) كان نوعاً بشرياً ينتمي الى جنس الانسان الحديث منذ ان عثر على آثاره الطبيب الهولندي الدكتور ايوجين ديوا عام ١٨٩١ م.

وقد عثر على امثال هذا النوع في بكين وتزانيا واتضح انها جميعاً تنتمي الى نفس المجموعة التي سميت أخيراً بـ (هوومو ايريكтус Homo Erectus أي الانسان المنتصب القامة).

كان ومايزال نشوء الحياة بصورة عامة وظهور الجنس البشري وتطوره بصورة خاصة من الامور التي اشغلت ولا تزال تشغل بال الكثيرين من المتخصصين وغير المتخصصين في المجتمع. ولعل الآراء تتفق تقريباً وبصورة مبدئية عند علماء الجيولوجيا والبايونتولوجيا وكذلك الأثار والتاريخ على أن ماترکه أقدم أجناس البشر من آثار تتصل بالمرحلة الثالثة (تريانس) والرابعة (كواتيرين) من الدهر الأخير لعمر الارض الذي بدأ قبل بضعة ملايين من السنين، وقد مر انسان هذا الدهر بمراحل معقدة من التطور أدت إلى تواجد اختلافات

المراحل بعدما مازارت كهفي زرزى وهزارميرد في منطقة
السليمانية بالعراق .

اعقبت هذه المحاولة الأولية التحريات الجديدة التي قامت بها
البعثة الأمريكية برئاسة رالف سوليكي منذ بداية الخمسينات
في كل من كهف شاندر و زاوى چمى شاندر و اظهرت
التحريات عن مجموعة من الهياكل العظمية لانسان العصر

الجليدي (النياندرتال) وقد اعقبتها المحاولات الجديدة التي
قامت بها مديرية الآثار العراقية خلال سنين عديدة و اضافت
محاولاتها معلومات وافية الى نمط الحياة الأولى للانسان في
هذه البلاد .

يقارن البحث صفات نياندرتاليو مستوطن شاندر
المحافظة مع صفات اولئك من بني جنسه في فلسطين الذين
اشتهروا بالنياندرتاليين المتقدمين ، كما يتضمن البحث
المميزات التي تميزت بها أدوات العمل لدى هؤلاء
وعلاقتها مع بعضها شكليا ثم التطورات التي تجري على
هذه الأدوات عبر المراحل التي يمر بها الانسان والتي
توجد في الطبقات المختلفة لهذه المواقع مع مقارنة بعضها
مع البعض الآخر وخاصة ما وجدت منها في شمال بلاد ما بين
النهرين وآسيا الصغرى وغربي ايران .

كانت الآثار التي ظلت بشكل واضح بجانب الهياكل
العظمية نوع آخر من الانسان عاش خلال العصور الجليدية
حين اتخذ الكهوف مسكناً له ، وتلك الآثار هي جوهر
مجموعة البحث ، حيث وجدت لأول مرة في وادي نياندر على
سحرت نهر دوسيل بقرب مدينة دوسيلدورف بألمانيا ،
مجموعة الآثار التي ما قبل اكثر من نصف مليون سنة .

يعرّف البحث الى التفصيلات التي تتصل بهذه العصور
الحديثة و متخللتها من مراحل مطيرية والظروف التي عاش
بها الانسان الذي عرف بالنياندرتال (نسبة الى ذلك الموقع
بألمانيا) ، ثم يسهب في الحديث عن اوصافه ونمط حياته
بالحديث عن الانسان العاقل (كرومانيون) .

بعد شرح وافٍ لحياة وعصر انسان النياندرتال يتقل
البحث الى التكلم عن تواجد آثار العصر الجيولوجي الأخير
بإليستوسين) في الشرق الأوسط وبالأخص في البلاد
البحرية و جبال زاكروس وطوروس وفلسطين ولبنان وكذلك
في شمال افريقيا . وقد ادت هذه الظاهرة الى اهتمام
لاخرين بهذه المناطق . فقامت الباحثة الأثرية دوروثي
كريد بإجراء التحريات الأولية في كل من فلسطين وكردستان
منذ العشرينات من هذا القرن لتقصي آثار أقدم انسان اتخذ
من هذه الجبال موطناً له ، فاكشفت بعض الأدوات من تلك